

ЮРІЙ БАЧА, АНДРІЙ КОВАЧ, МИКОЛА ШТЕЦЬ

Чому, коли і як

Запитання й відповіді
з історії та культури
русинів-українців Чехословаччини

Серія «Українська етнічність у сучасному світі»

Юрій Бача, Андрій Ковач,
Микола Штець

Чому, коли і як?

Запитання й відповіді
з історії та культури
русинів-українців Чехословаччини

Видання третє,
перероблене та доповнене

Підготував *Юрій Бача*

Ужгород
Видавництво «Мистецька Лінія»
2008

ББК Ш 6 (4 Сл – 4 Укр) 6 – 65

Б – 72

УДК 821.161.2 – 1 (477.87)

Книжка є третім, переробленим та доповненим, виданням, у якому у формі запитань і відповідей пояснюються найважливіші й найактуальніші питання минулого і сучасного життя русинів-українців у Чехословаччині. Життя це маловідоме, і результати його досліджень нечасто публікуються в популярних виданнях. Книжка, за словами авторів, коротко і доступно розповідає "про наше минуле, про те – хто ми є, коли переселилися за Карпати наші предки, як вони жили, що доброго вони створили за тисячі років свого життя, як вони говорили, в яких вірили богів, яких співали пісень, хто були їх найвидатніші представники".

Перше видання побачило світ 1967 року в Чехословаччині, друге – 1992 р. в Україні з певними доповненнями.

Для науковців і широкого кола читачів.

Обкладинка
Інни Осадчої

ISBN 978-966-8764-80-6

© Ю. Бача, А. Ковач, М. Штець, 2008,
зі змінами

© Ю. Бача, допрацювання, 2008

© Видавництво "Мистецька Лінія", 2008

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ТРЕТЬЕ ВИДАННЯ

Готуючи перше видання цієї книжечки, автори сподівалися, що воно послужить як тимчасовий конспект для написання короткої, проте повної історії закарпатських русинів-українців.

Проте розвиток життя цього населення – цієї частини українського народу – пішов таким шляхом, що до сьогодні ніхто подібної Історії не написав. Та й саме населення настільки заплутане сучасним його "розвитком", що зовсім не орієнтується ні в своїй історії, ні в своєму сучасному житті.

Тому ми дійшли думки, що бодай для загальної обізнаності людей, які хочуть знати свою історію та орієнтуватися в своєму складному сучасному житті, варто перевидати – третій раз – цей короткий конспект з історії та сучасного життя русинів-українців.

Заради точності наводимо, що двоє співавторів в підготовці цього переробленого та доповненого видання участі не брали.

Юрій Бача

1. Що за книгу даємо Вам у руки?

Даємо вам у руки книгу, яка формою запитань і відповідей пояснює важливі й актуальні питання минулого і сучасного життя русинів-українців (Чехо)Словаччини.

Життя цього населення – української національної меншини (далі – НМ) – у Словаччині слабо вивчене, і результати досліджень цього життя рідко публікуються в доступних виданнях. Хоча за роки від визволення було видано чимало різних книг, все-таки немає книжки, яка б коротко і доступно розповідала про минуле цього населення, про те, хто ми є, коли переселилися за Карпати наші предки, як вони жили, що доброго вони створили за тисячі років свого життя, як вони говорили, в яких вірили богів, яких співали пісень, хто були їхні найвидатніші представники і як – якими успіхами і якими проблемами – живуть вони сьогодні.

Ця книга відповідає на питання, відповіді на які потрібно було б шукати в різних книгах. Вона відповідає лише на найосновніші питання історії та культури українців Словаччини, які належить знати культурній людині, щоб вона могла активно працювати для свого розвитку, а тим самим і для розвитку своєї та вітчизняної культури взагалі.

3 ІСТОРІЇ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

2. Чому треба знати минуле свого народу?

Минуле і сучасне життя – то два береги ріки. Сучасність кожного народу і кожної людини пов'язана з минулим, зумовлена минулим і випливає з минулого. Сьогоднішній день є продовженням дня вчорашнього і попередником дня завтрашнього. Щоб добре розібратися в сучасному житті і правильно визначити свій подальший розвиток, необхідно знати минуле, розуміти його закономірності й особливості. Від нашого розуміння минулого значною мірою залежить розуміння нашого сучасного життя та наше прямування у завтрашній день.

Нелегка, довга і терниста була дорога українського народу, зокрема відокремлених і поневолених його частин, до яких належало й Закарпаття, до сучасного життя. Століття гноблень і страждань супроводжувались водночас геройчною боротьбою народу проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Є в цій боротьбі, як і в боротьбі кожного народу, багато історично обмеженого чи й помилкового, чого треба остерігатись у подальшому житті. Проте є в цій історії набагато більше позитивного, цінного, яке треба вміти використати, належно розвинути й злагатити ним історичні здобутки предків. Хоча історія повністю ніколи не повторюється, проте в різних історичних епохах часом виникають подібні завдання (наприклад, у боротьбі за рідну мову, народну школу, церкву, народну культуру). Тому треба знати минуле життя свого народу, щоб на підставі історичного досвіду краще розуміти й вирішувати сучасні завдання.

3. Як поділяється минуле життя народу?

Те, що народи прожили, називаємо історією народів. Те, що вони створили доброго і потрібного для себе і для людства, називаємо культурою народів. Сюди належить спосіб життя і праці, наукові й технічні винаходи, народна бесіда, народні пісні і народні звичаї, церковна культура, одяг, їжа, народна медицина, школи, література тощо. А те, чим життя одного народу відрізняється від життя іншого народу, називаємо національними особливостями або національним життям народу. Отже, русини-українці Словаччини, як найзахідніша частина українського народу, мають свою історію і свою культуру. Ця історія і культура дуже подібна до історії й культури всього українського народу (як подібна частина до цілого, гілка – до дерева), має з нею спільній корінь. Однак через те що довгі сторіччя населення Закарпаття жило ізольовано від свого народу і під чужоземним гнітом, є в його історії

та культурі й такі риси, яких нема в історії та культурі інших частин українського народу. З другого боку, в історії та культурі Закарпаття є риси, подібні до історії та культури словацького народу, оскільки закарпатські українці довгі сторіччя жили разом зі словаками, а русини-українці Словаччини ще й нині живуть в тій самій державі.

Щодо національних ознак українців Закарпаття, то, незважаючи на майже тисячорічну відірваність закарпатських українців від українського народа та його держави, вони повністю зберегли всі основні ознаки українського національного життя: народну українську бесіду, народну творчість, рідну школу, "руську" віру, національну свідомість, традиції, звичаї, хоча протягом останніх сторіч іноземні поневолювачі робили все можливе, щоб знищити саме ці ознаки національного життя русько-українського населення Закарпаття. Від Ужгородської унії 1649 року через латинізацію і мадяризацію всього духовного життя українського населення, через австро-угорське вирівняння у 1867 р., через мадяризуючі закони Аппонні з 1907 р., в результаті яких навчання в усіх школах Угорщини велося тільки угорською мовою, через чехизацію та словакізацію в буржуазній Чехословаччині (1918–1939) та в Словацькій державі (1939–1945) з його неприкованим намаганням остаточно знищити всякі прояви національного життя українців-русинів Закарпаття (практика яких розвинулася в післявоєнній Чехословаччині), українське населення Закарпаття постійно, протягом всієї своєї історії, повинно було протистояти асиміляторській політиці країн свого проживання. Отже, і в цих особливостях історичного розвитку українського населення Закарпаття є багато такого, з чого треба повчиться на сучасному етапі боротьби за збереження та розвиток життя русько-українського населення Словаччини.

4. Які питання висвітлює історія народу?

Історія – наука, яка вивчає минуле життя народу, – пояснює, перш за все, походження народу та заселення тої землі, на якій народ живе; пояснює, чим займався народ від найдавніших часів, якими етапами розвитку він пройшов, поки усвідомив собі своє існування і свою історію, яких найвизначніших здобутків він досяг протягом свого історичного розвитку, яких визначних людей виховав тощо.

Історія народу не завжди тотожна з історією держави, оскільки окремим народам часто доводилось жити в чужих (зокрема, сусідніх) державах.

За формою історія може бути національною (коли висвітлює життя одного народу) і загальною (коли висвітлює життя всього людства).

Оскільки закарпатські українці протягом своєї історії живуть на стику різних народів, культур і держав – спочатку на стику Великоморавської держави і Київської Русі, пізніше – між Угорщиною, Польщею, Україною, ще пізніше – між Угорщиною чи Австро-Угорщиною, з одного боку, і Російською імперією – з другого боку, а в ХХ столітті в межах зацікавлень Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Радянської України (і то завжди під економічним та культурним гнітом), то аж до сьогодні вони не вивчили своєї

власної історії, а названі вище держави висвітлювали окремі питання Закарпаття та Української історії так, як було їм найвигідніше (або замовчували правду про це населення, коли мовчанка була для них вигіднішою).

Тому й питання про походження й заселення Закарпаття політики й вчені різних країн висвітлювали й перекручували так, як це відповідало їхній колонізаторській політиці. Мадяри, наприклад, вважали закарпатських українців непомадиризованими мадярами, словаки – непословакізованими словаками, російські великороджавники, які не визнавали існування української нації, вважали карпатських українців "рускими", тобто частиною російського народу тощо. Отже, протягом сторіч русини-українці Закарпаття відомі в історії під десятками різних назв, з яких майже усі мали відокремлювати та віддаляти їх від назви та від кореня свого русько-українського народу.

Час повчиться також з цього історичного досвіду, працювати для об'єктивного висвітлення історії всього Закарпаття та його частин, щоб визначити й зрозуміти своє місце в історії та культурі свого народу та в різних намаганнях політиків сусідніх з Україною держав.

5. **Що відомо про найдавніше життя закарпатських українців?**

Східну Європу, в тому числі й територію України з Карпатами, люди заселяли дуже здавна – від початку раннього кам'яного віку, який почався перед 500 тисячами років.

З тих часів знайдено на території України різні тогочасні предмети. У нашому краї (Боголярці, Берестові, Волиці, Нягові, Рожківцях, Тополі, Чабинах тощо) знайдено кам'яні сокиромолоти та сокири. З римських часів знайдено гроши в Калинові. Ці факти підтверджують, що й Закарпаття заселялось поступово вже від найдавніших часів заселення Європи, хоча гірські карпатські хребти поволі заселялись і пізніше.

За тисячу років до н. е. у Східній Європі появляються кіммерійці. Вони вели кочовий спосіб життя, займалися скотарством та хліборобством. За 700 років до н. е. тут з'являються скіфи (люди високої культури, що об'єднували багато різних племен), влада яких поширювалася також на слов'янські племена. Від VII ст. до н. е. до II ст. н. е. на території Східної Європи помітна грецька колонізація. У II–III ст. н. е. із заходу від Висли переселяються сюди готи (племена германського походження), у IV ст. зі сходу – гуни, які в середині V ст. на чолі з Аттилою рушають на захід і на території нинішньої Угорщини засновують державу, яка, однак, після смерті Аттили (у 453 р.) розпалася. Протягом IV–VII ст. відбувалося в Європі Велике переселення народів.

На початку н. е. на території Східної Європи (між Одером та Середнім Дніпром) з'являються нові племена – слов'яни, що в історичних джерелах згадуються під трьома назвами: венети, анти, склавіни. (Назва "слов'яни" вперше з'явилася утворах візантійського історика Прокопія Кеса-

рійського.) Згідно з археологією, слов'янам відповідає осіла хліборобська зарубинецька культура, на зміну якій у II ст. н. е. прийшла черняхівська культура.

На території Київщини жили поляни, на Чернігівщині – сіверяни, від Дніпра на захід – древляни, від полян на південний захід – уличі, від них далі на захід – тиверці, дуліби (на Волині), а зовсім на заході української землі – білі хорвати. Історія України I тис. н. е. – це історія праслов'янських та слов'янських племен.

Вже у V–VII ст. історичні джерела згадують антський племінний союз слов'янських дулібів, який можна вважати початком східнослов'янського державотворення.

Ранньослов'янські племена займалися хліборобством, садівництвом, полюванням та ремеслами, розводили худобу, бджіл, викорчовували ліси, займалися ремеслами (залізообробним, гончарським, ткацьким і т. п.). Жили общинами в невеликих селах поблизу річок. Свої житла будували з дерева, стіни обмазували глиною. Вживали залізні знаряддя праці – лемеші до дерев'яних плугів, серпи, сокири, ножі, свердла та ін., певні речі виготовляли з кісток тварин (голки, гребені), прикраси – із заліза, бронзи, срібла.

Слов'яни були поганами, вірили в різних богів (напр., у бога грому, лісу, худоби, врожаю тощо). Головним богом слов'ян був бог блискавки й грому Перун (про якого можна почути в Карпатах від старих людей ще й сьогодні). Найпопулярнішими богами східних слов'ян були Даждьбог – бог Сонця, Велес – бог худоби, Стрибог – бог вітру,

Слов'яни заселяли величезні простори Східної Європи. Вели обмін товарами із сусідніми племенами – поляками, мадярами, чехами, але й із німцями, французами та, зокрема, зі скандинавськими й прибалтійськими країнами, але мали й активні дипломатичні та торгові зв'язки з далекими грецькими містами Причорномор'я та римськими провінціями Подунав'я.

В результаті історичного розвитку слов'ян доходить до їх розподілу на східних (українці, білоруси, росіяни), західних (словаки, поляки, чехи, лужицькі серби) та південних слов'ян (серби, хорвати та болгари). Цей розподіл припадає на початок нашої ери. (Тепер в Європі живе 15 слов'янських народів.)

Від початку н. е. (блізько VI–VII ст.) на території східних слов'ян відомі також ранні напівдержавні союзи племен, політичні об'єднання – Куявія (Київська земля, що її творили переважно анти), Славія (Північно-Західна Русь, попередниця Новгородського князівства) та Артанія (в Приазовській землі).

Однак тодішні слов'янські племена не називалися так, як нині називаються слов'янські народи. Свою назву народи дістали значно пізніше, в ході власного історичного розвитку.

Першою спільною назвою для східних слов'ян була назва "русин", "русь". (У договорі київського князя Олега з греками від 912 р. читаємо: "Аще кто убієт християнина русин ілі християнин русина, да умрет".)

Слов'янські племена відомі на Закарпатті десь від початку IV ст.; правда, тоді ще без історичної назви "русині".

Однак заселення Закарпаття східнослов'янським населенням не зу-пинялось і пізніше. Коли у 898 р. на територію нинішньої Угорщини пересе-лились мадяри, вони вже застали там руські поселення (майже вся сільсько-господарська термінологія угорців побудована на руській (слов'янській) ос-нові). Численні групи східнослов'янського населення переселялись за Кар-пати ще протягом століть – аж до XVIII ст. включно.

6. Чи входили предки закарпатських русинів-українців до Київської Русі?

Щоби відповісти на це питання, треба зрозуміти, що такі величезні дер-жави як Київська Русь, в минулому не мали точно окреслених меж у сучасно-му розумінні кордону (за винятком місць, де кордоном була ріка). Кордони посувалися то в одну то в другу сторону на десятки кілометрів в залежності від розвитку чи занепаду держави, від могутності того чи іншого володаря, в залежності від характеру країни та й від інших причин.

Поки йдеться про кордони Київської Русі в районі Карпат, то природ-ним кордоном-рубежем Київської Русі, завширшки у десятки кілометрів (оскільки з боку Угорщини кордон теж доходив лише до підніжжя Карпат), були самі гори Карпати.

В історичних джерелах не знаходимо згадок про конкретні населені пункти в районі Карпат, які б дозволили точніше визначити західній кордон Київської Русі. (В "Слові о полку Ігоревім" наведено, що слава князів київ-ських торкалася гір угорських, тобто Карпат.) Отже, навряд чи хтось колись точно такий кордон визначить. Та він і не був би важливим.

Значно важливішим і вирішальним є те, що населення Закарпаття по-повнювалось протягом сторіч від початку н. е. аж до XIV чи XVIII ст. завжди зі Сходу, від східних слов'ян, з території, на якій жили предки українського народу і на яких нині живе український народ, – з території України.

Коли взяти до уваги побут, мову, культуру, ремесла, релігію, традиції та інші прояви приватного і суспільного життя закарпатських українців і по-рівняти все те з подібними проявами українського народу, то не може бути жодних сумнівів чи заперечень щодо спільногого походження українського народу та закарпатських українців.

Отже, якщо наука не зібрала достатньо фактів про територіальну при-належність закарпатських українців до Київської Русі, то про значно важ-ливішу внутрішню духовну належність населення до українського народу не може бути жодних сумнівів.

Історики й археологи, які займаються питанням заселення Східної Слов-ваччини, визнають, що Східнослов'янська низовина була заселена слов'янсь-ким населенням ще до переселення на її простори мадярів і що слов'яни тут вели осілий спосіб життя, займалися хліборобством і тваринництвом (роз-водили велику рогату худобу, свиней, коней) та були знайомі з ремеслом, таким як ткацтво, гончарство, видобуток вугілля тощо.

Вся основна лексика – сільськогосподарська і родинно- побутова – за-карпатських українців, незважаючи на сторічні впливи угорської, словацької, польської, чеської, німецької мов на їхню бесіду і життя, є ще й нині тотожна з такою ж лексикою українського народу.

Деякі відмінності у мові закарпатських українців від літературної мови українського народу стосуються переважно слів чи мовних явищ, які виникли чи сформувались у XIX–XX ст., коли український вплив на Закарпаття був мінімальним.

Проте така відмінність чи розбіжність не може бути жодним доказом окремішності українського населення Закарпаття від українського народу, оскільки така ж чи подібна відмінність в бесіді характерна для різних частин майже кожного народу (напр., для східно- і західнословчацького населення, для німецьких та інших діалектів тощо).

В історичному житті закарпатських українців ніколи (аж до сучасності) не було випадку, щоб саме населення вважало себе іншим ніж русинами (тою ж назвою називало себе тоді також населення на центральних українських землях), хоч іноземні поневолювачі систематично намагались дезорієнтувати й асимілювати це населення. Зрозуміло, частина населення, зокрема інтелігенції, не витримувала тиску національного гноблення та різних форм деморалізації і асимілювалась, проте основна маса населення завжди заставала непохитною в своєму національному визначенні, що є достатнім доказом як його походження так і національної принадлежності. В новішій історії українського народу, коли він власне визначив себе українським народом, подібна тенденція була властива також західноукраїнському населенню, яке входило до складу Австро-Угорщини, хоча саме тут традиція вживання старої назви на своє означення національної принадлежності (зокрема, на Закарпатті та на Пряшівщині) зберігалася найдовше.

7. Яка доля спіткала найзахідніші землі Київської Русі?

Після розпаду Київської Русі на її західних землях виникли великі князівства Галицьке та Волинське (пізніше – Галицько-Волинське), які належали до наймогутніших удільних князівств всієї території колишньої Київської Русі.

Проте ці князівства стали предметом посиленої уваги не тільки сусідньої Польщі, але й католицького Риму. Внаслідок цього інтересу найзахідніші українські землі – Галичина, Буковина й Закарпаття були поступово відірвані від свого природного організму і підкорені чужим західноєвропейським католицьким державам (частини того населення донині залишаються в складі цих держав – Словаччини, Польщі, Румунії, в республіках колишньої Югославії тощо).

Після загарбання західноукраїнських земель чужоземними державами на долю населення випало на цілі сторіччя дуже важке життя під постійним потрійним гнітом – економічним, національним, релігійним.

Угорщина насильно підкорила собі Закарпаття у XIII столітті. Життя закарпатських українців ішло ще довго під впливом української культури (проте іншими дорогами) – аж до середини ХХ століття і завдяки витривалій боротьбі зберегло за собою всі основні ознаки національного життя. Після розпаду Австро-Угорщини Закарпаття опинилося в нововинклій Чехословаччині. Після 1945 р. більшу частину Закарпаття – "Підкарпатську Русь" – було приєднано до Української РСР як Закарпатську Україну. Русинів-українців Пряшівщини надалі залишили складовою частиною Чехословаччини.

Польща насильно загарбала галицькі землі у 1349 р., і з 1387 р. Галичина аж до 1945 р. стала складовою частиною Польщі. Кордон між Польщею та українськими землями протягом сторіч постійно мінявся. Польща стопоччями панувала над значною частиною українських земель, володіючи в окремих періодах неоднаковою її частиною. Таким чином, перебуваючи під Польщею, Галичина не була повністю ізольована від інших українських земель, як то було на Закарпатті, де відокремлення від інших частин українського народу було повним на цілі сторіччя.

Північна Буковина була частиною Галицько-Волинського князівства, але в середині XIV ст. й вона підпала під чужоземну владу, а саме під владу новоствореного Молдавського князівства (пізніше Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії).

Отже, внаслідок різних історичних причин – насильного загарбання, переселення, соціальних та політичних еміграцій – за межами України живе донині близько двадцяти мільйонів українців. В європейських країнах українці живуть в Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, країнах колишньої Югославії. Значна кількість українців живе в США (понад мільйон), в Канаді (700 тис.), Аргентині (140–150 тис.), Бразилії (140–150 тис.), а також у Франції, Бельгії, Англії, Німеччині, Австрії тощо. Остання хвиля переселенців з України значно збільшила число українців, зокрема, в Португалії, Іспанії, Італії, Чехії. Величезна кількість українців живе в Росії та інших державах колишнього Союзу (у виборах Президента України 2004 року українці брали участь у 77 країнах світу). Саме емігрантам останніх років часто доводиться жити в таких неймовірно складних умовах, в яких їхнім попередникам не доводилось жити понад сто років тому.

8. В яких державах жив український народ?

Особливістю історичного розвитку українського народу є те, що після розпаду Київської Русі український народ вже ніколи не мав єдиної держави, в якій були б об'єднані всі українські землі і весь український народ.

Після розпаду Київської Русі над значною її частиною, поділеною на удільні князівства, встановлюється татаро-монгольське панування.

У 1199 р. утворюється Галицько-Волинське князівство, яке об'єднує значну частину західноукраїнських земель,

У середині XIII ст. утворюється Велике Литовське князівство, і вже від 40-х років XIV ст. починається його панування над українськими землями: близько 1362 р. Литва встановила своє панування над Києвом, у 1393–1394 рр. Литва ліквідує Новгород-Сіверське, Володимиро-Волинське, Київське, Подільське князівства, у 20-х роках XV ст. владодіння Литви поширюються аж до Чорного моря.

Після литовського починається в Україні польське панування. Вже 1440 р. під Польшу потрапляє західне Поділля. У 1569 р. у польсько-литовських відносинах доходить до переваги Польщі над Литвою (Люблінська унія). Внаслідок цього Правобережна Україна з-під литовського впливу переходить під польський. З того ж часу посилюється також натиск католицької Польщі на православне українське населення. У 1596 р. була в цих справах підписана Берестейська унія, яка поклала початок довготривалій національній боротьбі українського народу за збереження свого культурно-національного обличчя.

У 80-ті роки XV ст. утворюється (після перемоги над татаро-монголами) Російська централізована держава, у 1500 р. до складу цієї держави входять Чернігово-Сіверські українські землі.

У 1492 р. вперше згадуються українські козаки, а в першій половині XVI ст. доходить до заснування Запорізької Січі.

Це визначні події історії українського народу.

Українські козаки (козак – вільна людина) виступають спочатку як наймане військо в інтересах інших держав, проте поступово утворюють міцну військово-державну демократичну організацію – Запорізьку Січ, яка стає вирішальним чинником національно-визвольної боротьби українського народу, зокрема боротьби проти польських панів (К. Маркс назавв Запорізьку Січ "козацькою республікою").

Протягом національно-визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) українське козацтво під проводом Богдана Хмельницького, все бічно підтримуване селянськими масами України, звільнило майже всі українські землі Правобережної України від польських панів.

Щоб утримати ці землі і не допустити нового польського спустошення України, українська козацька республіка попросилася під патронат РОСІЇ. Така форма захисту малих держав сильнішими державами від нападів іноземних поневолювачів була у ті часи звичною. Внаслідок цього, у 1654 році між Україною та РОСІЄЮ було підписано угоду про надання допомоги Україні у разі нападу на неї інших держав. Цю угоду царська РОСІЯ (а пізніше – РАДЯНСЬКИЙ Союз) тлумачили як приєднання України до РОСІЇ. Проте російські царі ніколи не виконали навіть основного пункту угоди, заради чого й дійшло до "приєднання", – охороняти українські землі від польських нападів. В наступних роках РОСІЯ відступала Польщі значні частини українських земель в залежності від того, з яким результатом закінчувалась їх чергова військова сутичка.

Поки йдеться про українські землі Лівобережної України, які "приєдналися" до РОСІЇ, то більше ніж сто років російська імператриця Катерина II

їх повністю ліквідувала як державну одиницю, підкоривши їх повністю державному ладу царської Росії. У 70-ті роки XVIII ст. вона скасувала українське гетьманство на Лівобережній Україні, ліквідувала українські слобідські козацькі міста-поліси, ліквідувала остаточно автономний державний устрій України, видала указ про закріпачення українських селян Лівобережної України, про перетворення українських козацьких полків у регулярні полки російської армії і завела на українських землях російську адміністрацію.

Таким чином, Росія не охоронила Правобережну Україну від польсько-го гніту, а Лівобережну Україну сама повністю зліквідувала.

У 1772 р. доходить до першого з трьох розподілів Польщі (між Росією, Австрією та Прусією). В результаті цього акту значна частина українських земель, які аж досі були під польським пануванням, переходятять під панування Австрії. Зрозуміло, що зверхність Австрійської імперії над українськими землями лягла новим тягarem на плечі українського народу.

Отже, після литовського панування в Україні від 1569 року настає польське (з численними змінами польсько-українського кордону). Від 1772 р. над значною частиною західноукраїнських земель поширюється, крім польського, ще й австрійське панування. А після ліквідації української козацької республіки (70-ті роки XVIII ст.) – російське панування на Лівобережній Україні – аж до 1917 року.

Після Лютневої та Жовтневої революцій в Росії виникає у Києві Центральна Рада, пізніше – Українська Народна Республіка, яка прагне стати державою всього українського народу. Однак російські більшовицькі війська ліквідують цю республіку, створюють Українську Радянську Соціалістичну Республіку, до якої у 1939 році на коротко "приєднують" західноукраїнські землі, що до того часу підлягали Польщі, а у 1945 р. – більшу частину Закарпаття, над яким сторіччями панувала Угорщина (крім років 1918–1938, коли його було приєднано до Чехословаччини).

9. Яке значення мала для Закарпаття церковна культура та релігійна боротьба?

З прийняттям християнства на Русі поширилось письменство, почало організуватись шкільництво, переписування і поширення рукописних книг, розвивались література, архітектура, мальарство тощо.

Незважаючи на релігійний характер цієї культури (в певний час культура майже кожного народу мала релігійний характер), вона була важливим чинником розвитку національного життя, зокрема серед українського народу, основній масі якого довелось сторіччями жити під іноземним гнітом, а вороги України прагли весь час денаціоналізувати народні маси.

В боротьбі проти ополячення й окатоличення українського народу величезне позитивне значення нарівні з козацтвом, українською мовою, народною творчістю та іншими факторами українського історичного життя мали також книгодрукування, шкільництво, полемічна література, які всі розвивалися на базі церковної культури.

У певний час (період феодалізму) релігійної форми набуvalа не тільки боротьба за національне визволення, але навіть боротьба народу за соціальні права.

Це саме стосується й українців Закарпаття.

На західних українців, як найзахіднішу частину східних (православних) слов'ян, була найбільш зосереджена боротьба католицького Риму за окато-личення народу. Тому й тут церковні школи, книги, тогочасна художня й істо-рична література, зокрема полемічна (Михайло Андрелла), відігравали величезну позитивну роль у боротьбі населення за збереження свого національного існування й розвитку.

На противагу католицькому шкільництву, книгам, монастирям, що їх поширювали польські католицькі сили, в Україні виникали свої братства, братські школи, друкарні, монастирі тощо. 1463 року виникла релігійно-національна організація українських православних міщан у Львові – Львівське братство, 1594 – заснування Замойської академії, 1606–1616 – заснування Києво-Печерської друкарні, 1615 – виникнення Київського братства, 1619 – перша відома вистава українського театру в Кам'янці-Струмиловій, 1632 – виникнення Києво-Могилянської академії, перша половина XVII ст. – Острозька школа й книгодрукарня в Острозі, 1661–заснування Львів-ського університету, 1700 – заснування Чернігівського колегіуму, 1727 – за-снування Харківського колегіуму, 1738 – заснування Глухівської співацької школи, 1738 – заснування Переяславського колегіуму, 1745–1770 – спору-дження собору св. Юра у Львові, 1747–1753 – спорудження Андріївської цер-кви в Києві, 1769–1771 – заснування у Львові астрономічної обсерваторії, 1776 – перша газета в Україні (французькою мовою – *Gazette de Leopol*), 1787 – 1788 – заснування в Єлисаветграді (Кіровограді) першої на Україні медико-хірургічної школи тощо. Визначними культурними центрами українського жит-тя були Київ, Львів, Острог, Чернігів, Вінниця, Почаїв та ін.

Внаслідок цього до кінця XVIII ст. Україна належала до надзвичайно культурно розвинених держав Європи.

Зокрема, під час козацької республіки в Україні діяло не тільки кілька визначних вищих шкіл (найвизначніша з них – Києво-Могилянська акаде-мія – 1632–1807), видавалось надзвичайно багато книг, виховувалось на високому на той час рівні велике число освічених людей, які працювали потім не тільки по всій Україні, але й на найвизначніших культурних і політичних посадах в Росії та часто навіть в інших слов'янських землях, але густою була також мережа початкових шкіл для широких мас населення.

Все це позитивно впливало також на найзахідніші українські землі, відірвані від основної маси українського населення.

Є відомості, наприклад, що закарпатські хлопці навчались не тільки у Львівській, але й у Києво-Могилянській академії, що роками привозились на Закарпаття сотні книг з України щорічно, що під впливом українських шкіл виникла й працювала також філософська школа у Красному Броді.

Щоб зменшити цей вплив, Марія Терезія забороняє закарпатським хлопцям навчатись у Львові та інших містах в Україні, а для українських

хлопців Закарпаття, Галичини та Буковини створює спеціальну духовну школу далеко на заході – в німецькому Відні (Barbareum, 1774 р.).

Незважаючи, однак, на величезні кількасотрічні зусилля могутнього Риму і під владних йому держав, окатоличення українського народу досягло протягом історії лише обмеженого успіху.

У 1596 р. західні українці змушені були прийняти Берестейську унію, а 1649 року закарпатським українцям накинули подібну Ужгородську унію, за якими тодішні православні українці змушені були визнати над собою зверхність Риму.

Проте й тут українське населення зуміло зберегти основне зі своєї церковної культури – її східнослов'янський обряд, церковнослов'янську мову, в результаті чого воно і під католицьким Римом надалі зберігало свою "руську" віру.

Боротьба цих двох релігійних течій – православ'я і католицтва, яка триває в наших краях до сьогодні, має немаловажне значення і нині, бо це є форма, якою ворожі українському народу сили продовжують денаціоналізувати український народ, що живе поза Україною.

І хоча в сучасному житті релігія не відіграє такої важливої ролі як кілька сторіч тому, хоча становище в православній і греко-католицькій церквах в Словаччині не є сьогодні таким, щоб одна церква автоматично означала підтримку української національної орієнтації, а друга – її противагу, все-таки не треба забувати й того, що "релігійна" боротьба сьогодні є формою запеклої політичної боротьби.

Саме українське населення Словаччини, яке творить межу між католицьким Заходом і православним Сходом, перебуває весь час в найзапеклішій зоні цієї боротьби і повинне протистояти наміру не лише окатоличити, пословачити, але й озахіднити українське населення.

Отже, результати цієї боротьби ще й сьогодні мають безпосередній вплив також на культурне та національне обличчя русько-українського населення Словаччини.

10. Чим характерне життя закарпатських українців до початку XVI століття?

Незважаючи на те, що закарпатські русини-українці підпали під мадярський вплив уже в XIII ст. (походи Бейли III – 1188 р.; походи Андрія II – 1208, 1214 рр.); вони на довгі сторіччя заставали під сильним впливом української культури.

Перші східнослов'янські поселенці відомі на Закарпатті з IV століття. Пізніше поповнення населення здійснювалося, зокрема, за рахунок переселення слов'ян після татаро-монгольського нападу на Київську Русь. Пізніші поселенці як і попередні, приходили на Закарпаття з сильним руським національним почуттям, яке історії не вдалося стерти до наших днів.

Сильний східній вплив на Закарпатті підтримував насамперед східний церковний обряд.

Закарпатське православне населення належало до Галицької митрополії аж до 1391 р., поки у тому ж році виникла закарпатська православна ставропігія у Грушевському монастири.

Сильний вплив на культурно-національне життя закарпатських українців справляли активне національне життя і високорозвинена культура України. Закарпатці навчались в українських школах на Україні, за їхнім зразком засновували школи на Закарпатті, тут же, від самого початку книгодрукування на Україні, поширювались численні українські книги.

Отже, наперекір тому, що закарпатські українці були державно відокремлені від України, на перешкоді тіснішим зв'язкам стояли також високі Карпати, які значно послаблювали відгомін визначних історичних і культурно-національних подій України на Закарпатті, не поривався духовний зв'язок русинів-українців Закарпаття з Україною.

Навіть серед українських опришків та козаків можна було зустріти вихідців з Закарпаття.

Проте вплив Угорщини на Закарпаття поширився не відразу. Мадяри займали спочатку лише рівнинну частину Угорщини. До карпатських гір вони поширились з півдня лише у XIV столітті. Ще у XV ст. руське населення за Карпатами було досить сильним, про що свідчить його роль в угорсько-турецьких сутичках. Щоправда, Рим наказував династії Гуняді (напр., угорському королю Матвію) ліквідувати руський елемент в Карпатах. Проте цю місію почали активно виконувати тільки Габсбурги у XVI столітті. Аж до XVI ст. в тій чи іншій формі відчувалось також адміністративне відокремлення руських земель Закарпаття від Угорщини.

У 1030 р. руським князем за Карпатами згадується в історичних джерелах син угорського короля Стефана I – Емерик, у 1060 р. руським воєводою закарпатських руських земель – Гейза. У 1131 р. згадується окрема Руська Марка (область) в межах Угорщини. За панування Бейли IV руськими за Карпатами володів вигнаний чернігівський князь Ростислав Михайлович (1245–1249 рр.). Потім ці землі переходять під владу князя Данила Галицького. Наприкінці XIV ст. паном Мукачівського панства виступає князь Федір Корятович, син подільського князя Коріята Гедиминовича, вигнаний князем Витовтом з Поділля, який, за хроніками, привів із собою на Закарпаття близько 40 тис. руських з Поділля і якого прийняв угорський король Жигмунд.

Щодо соціального становища, то закарпатське населення, яке заселяло прикордонну смугу, зокрема ту її частину, на якій нині живуть русини-українці Словаччини, в XI–XII ст., по суті, не підлягало ні кому. Кордони Угорщини з півдня не доходили до поодиноких східнослов'янських поселень, і тому Угорщина не могла збирати від них жодних регулярних податків.

Навіть пізніше (у XIII–XIV ст.), коли Угорщина поступово посувала свої північні кордони на територію з руським населенням, вона була зацікавлена у заселенні цих місцевостей, тому надавала переселенцям певні пільги (у порівнянні з повинностями населення центральних земель країни). Наприклад, новозаселені землі звільнялися від повинностей на 12 років. Тому люди часто навмисне переселялись на нові землі, щоб не платити повинностей.

Протягом XIV–XV ст. тут виникають сотні сіл, що поступово створюють Маковицьку, Стропківську, Чичванську, Гуменську домінії на західному Закарпатті та численні домінії на східному Закарпатті, які феодальна влада поступово обкладає різними натуральними повинностями. Таким чином, на кінець XV ст. влада досягла свого: насильно й продумано встановила своє панування над руським Закарпаттям.

На початку XVI ст. завершується перший етап покріпачення селян більшості закарпатських земель (зокрема, південніших), процес обмеження свободи пересування населення і їх прив'язаності до окремих центрів феодальної влади – монастирів або доміній.

Про те, що селяни не піддавались феодальній владі добровільно та боролися проти кріпацтва, свідчить, крім іншого, селянське повстання під керівництвом Юрія Дожі. Хрестовий похід проти турків, в якому було багато селян, повернув свою зброю проти багатих панів. Повстання було розбите, селяни ще більш закріпачені, проте факт зістає фактом: селяни боролись проти поневолення.

Саме з того часу починається посиленій національний та соціальний гніт закарпатського населення, який вже тривав аж до середини ХХ ст. Габсбурги намагались підкорити православне українське населення своїх володінь Римові. На знак протесту проти окатоличення русько-українське населення Лабірдини повстало у 1614 р. проти прибутия у монастир в Красному Броді уніатського єпископа з Перешибля Афанасія Крупецького.

Для решти XVI і всього XVII ст. характерні війни проти турків, а також війни між Габсбургами (католиками) та Трансильванією (протестантами), в результаті яких окрім землі Закарпаття й окрім міста (Мукачево, Ужгород, Пряшів, Кошиці тощо) переходили з рук в руки. Східна православна церква знаходила підтримку у протестантських князів.

Подібно до польсько-українських відносин, і тут обидві течії – католицька і протестантська – намагалися засновувати свої школи, монастири, видавати книги, перетягувати населення на свій бік, що попри всю складність становища приводило до мовного піднесення загального культурного рівня населення.

Вже у XVI ст. виникають протестантські школи, які мали виховувати закарпатське населення в дусі протестантизму. Контрреформація у 1613 р. започаткувала Гуменську колегію (яку 1646 р. було перенесено в Ужгород), кальвіністську колегію у Сиготі, пізніше лютеранську колегію у Пряшеві (1664 р.).

Для виховання уніатського духовенства було засновано богословську школу в Мукачеві – 1744 р. (1778 року її перенесено в Ужгород). Засновувались і початкові школи, а під кінець XVI ст. збільшилось число вищих шкіл.

Щоб відірвати від національного коріння, українських студентів Закарпаття навчали в римо-католицьких семінаріях у Ягери, Трнаві, теж у Трнавському, пізніше і в Пештському університетах, а також у латинських чи німецьких школах Відня, Будапешта, Великого Варадина, Кошиць, Krakova, Zamostya тощо.

11. Чим характерне життя закарпатських українців до кінця XVIII століття?

1526 року у битві під Могачем Угорщина зазнала поразки.

Внаслідок цього володіння Угорщини розпалися на три частини: рівнинні центральні землі дісталися туркам, східні її землі, в тому числі й Закарпаття (приблизно нинішнє Закарпаття), підпали під Трансильванське князівство, що існувало під зверхністю турків, а західні частини угорських володінь, у тому числі Словаччина і західне Закарпаття (приблизно нинішні русини-українці Словаччини), дісталися Габсбургам.

До того ж за весь цей період надалі дуже впливав на закарпатських українців могутній національно-культурний та національно-визвольний рух українського народу, зокрема періоду його козацької республіки. Саме на цей період припадає вплив братських шкіл, книгодрукування й поширювання русько-українських книжок.

В соціальному відношенні протягом XVI–XVIII ст. тривав процес збільшення феодальних повинностей селян.

До середини XVI ст. між закарпатськими русинами-українцями майже не можна знайти якийсь прошарок української шляхи та міський елемент.

У першій половині XVII ст. вже можна говорити про малочисельну дрібну шляхту, дуже схильну до денаціоналізації, через що вона зістала без вирішального впливу на формування українського суспільства. Селянин був змушений значну частину свого добробуту віддавати державі у формі даники (так звана контрибуція) та феодальному власникові землі. І тому біднішому селянинові залишалось ледве на голе існування, внаслідок чого частина українських підданих зрікалася своїх господарств і втікала від панів. Незавидне господарське становище породжувало неспокій, міцніла внутрішня (класова) боротьба. З її форм найбільш типовими були втечі та розбійництво. Заворушення у Красному Броді в 1614 р. теж мало у своїй основі соціальні причини, хоч було воно і протестом проти впровадження унії.

У закарпатських українських селах переважно існувала двопільна система господарювання, що свідчить про низький рівень господарювання.

У другій половині XVII ст. землевласники значно підвищили вимоги до селян. Крім податків, населення було змушене платити державі (державні дані), утримувати священика і т.п. Рівночасно населення терпіло від утримування війська, від антигабсбурського опору, від зростаючих домагань розбійничих шляхтичів. Все це спричинило кризу українською людності.

Важкі соціальні умови і надалі викликали неспокій населення.

Багато селян Закарпаття втратило інтерес до господарювання, вони стали бунтарями або створювали розбійницькі дружини, які нападали на панів.

Та й наперекір значному опору православного населення, у 1649 р. була підписана Ужгородська унія, з якої певні вигоди одержало хіба духовенство, яке дотоді в соціальному аспекті було на рівні підданих селян.

Українське населення Закарпаття часто брало участь у повстаннях проти гноблення з боку Габсбургів (1697 р. під проводом Ференца Ракоці). Народ використовував такі повстання і для оновлення своєї православної віри.

Наприкінці XVII ст. поступово починають здійснюватись маєткові змагання українського духовництва та перші кроки в його рівноправності з католицьким духовенством. Найважливішим рішенням у цьому питанні був диплом Леопольда II (від 1692 р.), на підставі якого уніатські священики звільнялися від підданської залежності. За ці служби ще в середині XVIII ст. вони повинні були робити все, аби запобігти церковному впливу зі слов'янського Сходу та припинити зв'язки, які тривали довгі століття. Однак коріння народного русофільства наших предків було міцне, незламне.

Залежність підданих від землевласників у XVIII ст. була така велика, що держава, яка хотіла діставати більшу частку додаткової праці з "надпраці" підданих, була змушенна видати декілька законів, котрі обмежували свавілля землевласників (1713, 1723, 1727 рр.). Але ні ці закони, ні урбаріальна реформа не відмінили, а тільки трохи врегулювали повинності підданих. На перекір цій тяжкій ситуації життя наших предків до середини XVIII ст. зосереджувалось майже виключно в селах. Тут, на сільському підґрунті, розвивалася і народна культура.

Розвиток русинів-українців у XVIII ст. уможливив заложити основу першої власної так званої історичної ідеології. Це був результат суперечок уніатського духовенства з латинянами, в яких, крім аргументів про "руську віру", знаходимо вже і перші аргументи історичні.

12. Які зміни настали в житті українського народу під кінець XVIII ст. і як це впливало на закарпатських русинів-українців?

У 70-х роках XVIII ст. російській владі вдалося повністю знищити рештки козацького самоврядування в Україні і повністю підігнати Україну під владу царської Росії. Зокрема, Катерина II жорстоко розправилася з колишньою козацькою республікою і ввела в Україні кріпосницький лад. Україну було поділено на губернії і введено в ній російську форму державної влади.

З того часу почала помітно занепадати високорозвинена українська культура. Якщо у 1740–1748 рр. у семи полках Гетьманщини було 866 шкіл (на 1094 сіл), то на початку XIX ст. тих шкіл зовсім не стало. Зникли й сотні інших шкіл та культурних центрів України.

З того часу почав слабшати вплив української культури на населення окраїнних українських земель, в тому числі найбільше на русинів-українців Закарпаття.

Отже, замість подальшого розвитку на Закарпатті тих форм української народної культури, які виникали внаслідок боротьби протестантів з католиками, внаслідок впливу української культури і народних потреб, після втрати контактів з Україною та перемоги Габсбургів й посилення соціального й на-

ціонально-релігійного гніту з боку Габсбургів, на Закарпатті починається загальний занепад народного життя (кінець XVIII – початок XIX ст.).

У Західній Європі розвивається так званий латинський період, що ліг дальшим тягарем на плечі західних частин українського народу.

13. Що приніс революційний 1848-й рік закарпатським русинам-українцям?

З початком XIX ст. в розвинених країнах Європи протиріччя між панами-феодалами і закріпаченими селянськими масами досягли критичного стану. Спосіб виробництва прийшов до конфлікту з існуючим феодальним ладом. В ряді країн Європи з'явився новий клас – буржуазія (організатори промислового виробництва, торговці, банкери), яка нагромаджувала у своїх руках значний капітал, величезну господарську силу. Проте політична влада далі зіставала в руках феодалів-землевласників.

Щоб перемогти сильну феодальну владу, буржуазія потребувала допомоги народних мас. Тому вона видавала власні інтереси за інтереси всього народу, тому зацікавилась життям народних мас (народною мовою, народною творчістю, історією).

Серед слов'янських народів, більшість з яких жила під гнітом Австрійської імперії, починається період національного відродження – активізація вивчення своєї історії, мови, закладається наукова славістика (наука про слов'ян).

У 1842 р., наприклад, словаці після тривалих дискусій остаточно домовляються щодо норм літературної мови.

В Європі назрівала буржуазна революція.

У всіх наведених аспектах Закарпаття відставало від рівня сусідніх народів. Ні капіталістичного виробництва, ні свідомої національної буржуазії на Закарпатті майже не було.

Проте революція в Угорщині (1848–1849 рр.) спричинила активізацію і нечисленої української громадськості Закарпаття. Під впливом революційних подій та за прикладом сусідніх словаків і галицьких українців "почали й підбескідські русини по-народному думати". Найактивніші з них – Олександр Духнович, Адольф Добрянський, Олександр Павлович, Віктор Добрянський, Іван Вислоцький та Йосип Шолтис – каноніки пряшівські, Микола Мигалич – священик з Орябини, Михайло Лихварчик – священик з Тополян (колишн. Михайлівцець), Михайло Бескід з Чертижного, Олександр Яницький – священик Мальцовський та ін. – висували вимоги до австрійського цісаря про об'єднання української Галичини із Закарпаттям, про народні школи з рідною мовою навчання, про можливість вільно організовувати своє церковне й культурно-освітнє життя, видавати книги, газети, засновувати товариства тощо.

Протягом кількох революційних років (1847–1852) закарпатські українці, культурним центром яких в ті часи був Пряшів, встигли заснувати

"Літературне товариство" на допомогу розвиткові культурного життя, видати десяток книг народною мовою (переважно підручників для народних шкіл – "Книжиця читальна для начинаючих", "Короткий землепис для молодих русинів"; літературних альманахів – "Поздравленіє русинів на год 1850, ... на год 1851, ...на год 1852" та народних календарів), заснувати кілька десятків народних шкіл, зав'язати культурно-політичні контакти з представниками галицьких українців, започаткувати співпрацю з газетами, зокрема з газетою "Зоря Галицька" (Львів, 1848-1855 рр.), "Вісник русинів Австрійської держави" (Віден, 1850–1856 рр.).

Русини Закарпаття сподівались від угорської революції полегшення свого соціального становища і тому підтримали її. Революція проголосила скасування панщини – це її велика заслуга, – проте панщинні повинності на Закарпатті на практиці ще довго після революції не були скасовані.

Угорський революційний уряд прагнув звільнити від австрійського панування тільки мадяр, проте виступив проти вимог інших народів Угорщини, зокрема українських селян Закарпаття, у тому числі й національних домагань русинів-українців.

Угорський уряд не прагнув забезпечити рівноправність всім народам Угорщини і тим самим кинув ці народи в обійми Австрії, яка використала їх в боротьбі проти революційної Угорщини. Отже, недостатня демократичність Угорщини в двох вирішальних питаннях угорської революції – в соціальному та національному – стала основною помилкою угорського революційного руху у 1848 р. і головною причиною його поразки.

Поразкою революційного руху в Угорщині влітку 1849 р. завершились революції в Центральній Європі, реакційна Габсбурзька монархія не була повалена, а чехи, словаки, русини-українці та решта народів Габсбурзької імперії не здобули свободи.

Однак велике прогресивне значення буржуазної революції полягає в тому, що вона пробудила до активного життя різні народи монархії, зокрема допомогла зміцненню національного усвідомлення русинів та їхньому політичному виступу. Вона допомогла також укладанню першої національно-політичної програми, основою якої був намір об'єднати угорських русинів з галицькими. Це пробудження закарпатських українців з "глибокого сну" історія оцінила позитивно.

Те, що українці Угорщини не виступили проти революції 1848–1849 рр., визнавали часом і представники угорських панівних кіл. Правда, мадяризатори зробили висновок, що русини завжди були вірні мадярам. А цей висновок був небезпечним, бо давав підставу твердити, що русини Угорщини – це мадяри, які розмовляють по-русинськи, і знов заохочував до дальшої мадяризації українського населення.

14. Чому на Закарпатті виникло москофільство?

Ще Іван Франко вказував на те, що під час революції 1848–1849 рр. Закарпаття "стоїть на програмі демократичній, хапається працювати для рідного народу". Однак вже у перші післяреволюційні роки відкидається ця програма: "Напрям, прихильний народній мові і програмі, зазначений у 1848 р., являється немов голос якоїсь малозначної фракції і... нарешті зовсім замовкає, а... перемога... лишається... за якоюсь різноманітною купою людей, у яких спільною підставою акції являється хіба спільна ненависть до свого рідного, спільна зневіра в... зріст народу, погоня за... кар'єрою, спільна дволічність та безхарактерність..." (І.Франко, Стара Русь, ЛНВ, р. XXXV, стор. 33).

Річ у тому, що культурно-освітні діячі Закарпаття не розуміли основних, зокрема соціальних, потреб народу, а вирішальною і рушійною силою в боротьбі за соціальні й національні визволення вважали не народні маси, а культурно-освітню працю, тобто себе. Отже, всі питання цього руху вони намагалися вирішувати не за допомогою соціально-політичної боротьби народних мас, а за допомогою когось сильнішого.

Угорська революція не ставила своїм завданням скасувати національний гніт слов'янських народів Угорщини. Тому гноблені Угорчиною слов'янські народи опинились під час революції на боці Австрії, яка обіцяла задовольнити національні вимоги цих народів.

Після поразки угорської революції ці народи втратили свою політичну вагу і, з волі Австрії, знову опинились під гнітом Угорщини.

Австрофільська політика діячів Закарпаття на чолі з Адольфом Добрянським, зазнала також повної поразки. Починається переслідування демократичних сил Закарпаття, тому вони шукають зовнішню силу, яка захистила б їх від угорської та австрійської політики денаціоналізації. З цілого ряду причин таку силу вони вбачають в реакційній царській Росії. Віковічне прагнення закарпатців возз'єднатись із "своїми за горами", присутність у 1849 р. російських військ на Закарпатті, відродження всеслов'янської ідеї, могутність Росії саме як слов'янської імперії, спорідненість мови й культури закарпатського населення з мовою і культурою українського та інших слов'янських народів Росії, особисті зв'язки окремих інтелігентів Закарпаття з представниками експансивної політики царської Росії (Раєвським, Погодіним та ін.) – все це привело інтелігенцію Закарпаття до нової політичної орієнтації – на царську Росію (її початок припадає вже на 1852 р.).

Внаслідок цього культурно-національне життя Закарпаття почало орієнтуватись на російське культурно-літературне життя. Замість спроби створити з "бескидо- лі карпато-руської мови" карпаторуську літературну мову, на Закарпаття штучно переноситься орієнтація на російську літературну мову. А згідно з політикою Російської імперії закарпатські, як і галицькі, москофіли не визнавали існування свого українського народу. Щоправда, всі вони вважали себе та закарпатських русинів-українців малоросами, "руським народом", проте,

згідно з російською політикою, вважали відмінності між росіянами (москалями) та "руським народом" (малоросами) лише діалектними особливостями. Тому виступали за російську літературну мову як загальнослов'янську. (Російську літературну мову як загальнослов'янську пропонували вживати також окрім чехі, словаки та представники інших слов'янських народів Австро-Угорщини, проте з тією різницею, що вони думали вживати російську мову попри власну національну мову, а закарпатські та галицькі московофіли – замість своєї національної мови.)

Прогресивним в цій орієнтації на велику слов'янську країну було лише те, що вона пробуджувала певну надію в боротьбі з мадяризацією і підтримувала, за оцінкою Франка, хоч "яке-таке літературне життя".

Проте в основному орієнтація на царську імперію з її великороджавницькою гнобительською політикою до півландних її народів була від самого початку явищем наскрізь реакційним. Вона умертвляла боротьбу за розвиток власного народу, його мови й культури, за розв'язання його найважливіших соціальних і національних потреб. Окремі її прогресивні моменти дедалі все більше губилися, а реакційна, антинародна й антідемократична суть проявляла себе все виразніше.

Тому, якщо можна порозуміти (не вправдати!) таку орієнтацію закарпатських діячів у середині XIX ст., щойно після поразки революції, то пізніше, коли демократичні сили українського народу розгорнули відверту боротьбу проти царизму, чи навіть після поразки царизму, московофільство на Закарпатті стає явно анахронічним та реакційним явищем.

15. Що приніс 1867 рік – рік австро-угорського вирівняння – закарпатським українцям?

1849 року українці Закарпаття приймали війська російської армії з радістю, бо розуміли мову, були з ними одної віри і, головне, думали, що ці війська прийшли визволити їх з-під угорського гніту.

Знайомство з російським військом, в якому з великою правдоподібністю переважали українці, значно вплинуло на закарпатську інтелігенцію та народні маси, значною мірою підсилило народні надії на визволення зі Сходу.

Підбадьорена австрійськими обіцянками та присутністю російської армії, закарпатська інтелігенція виробила меморандум – "Пам'ятник Руцинів Угорських" – про культурні і національні питання українців Угорщини. Делегація від закарпатських українців на чолі з Адольфом Добрянським приїхала з ним 9 жовтня 1849 р. до австрійського цісаря у Відень.

Однак після поразки угорської революції Відень "забув" про обіцянки, що їх під час революції дав окрім національностям. Закарпатці поступово перероблювали і звужували свої вимоги – викреслили один з основних пунктів своєї програми – про об'єднання Галичини й Закарпаття, та й так, врешті-решт, не досягли жодних прав.

Період від революції до австро-угорського вирівняння прийнято називати будительським періодом, коли закарпатська інтелігенція зосередила

свої сили на відкритті народних шкіл, створенні місцевої літератури, заснуванні літературних та культурних товариств, виданні книжок та газет, закладанні фундацій для виховання власної інтелігенції тощо. Те, що рух не приєднався до руху всього українського народу, не може бути достатнім приводом для заперечення його позитивного значення.

Будительська діяльність мала позитивне значення, хоча рівночасно внесла багато плутанини в культурно-національне життя закарпатських українців, наслідки якої відчуваємо ще й тепер (питання національної орієнтації, літературної мови тощо).

У 1867 р. австро-угорська буржуазія розділила панування над народами габсбурзької монархії між собою, повністю занедбавши потреби інших народів імперії. Таким чином, над українським населенням Закарпаття (як і над словацьким народом) ще посилився національний та соціальний гніт.

На жаль, для активної боротьби проти цього гніту закарпатським українцям, крім іншого, не вистачало навіть свідомої власної буржуазії, і тому після вирівняння культурно-національне життя закарпатських українців почало занепадати і до 90-х рр. (коли було засновано греко-католицьку учительську семінарію в Пряшеві) майже зовсім зникло.

Політична ситуація навколо самого вирівняння ще трохи сприяла активізації русинів. Сформувалися дві концепції щодо рішення долі народу:

1) антимадярська група, репрезентована Адольфом Добрянським, яка домагалася утворення автономної області для закарпатського українського населення. У 1865 р. Добрянський був єдиним депутатом закарпатських українців в угорському парламенті. Тут він домагався (у 1868 р.) закону про рівноправність всіх неугорських народів Угорщини (на підставі петицій сповідників з Липтова, Гонта та петицій русинів зі Спиша, Шариша, Земплина);

2) промадярська група, навпаки, виступала проти такої вимоги. Угорський уряд активно пропагував цей другий "приклад русинів", вихваляв їхню бездіяльність і використав цю ситуацію як аргумент, мовляв, в Угорщині не існує національного утиску, а національні проблеми вигадує тільки декілька нелояльних одиниць (порівняй з сучасною ситуацією!).

Отже, частина інтелігенції мадяризувалась і перестала бути частиною національного організму. Значно послаблений рух за права українського населення знову лягав на плечі селянської маси народу, що животіла під нестерпним соціальним і національно-релігійним гнітом.

16. Що принесли початок ХХ століття і Перша світова війна закарпатським українцям?

Населення Закарпаття було малоземельним або й зовсім безземельним. Отже, тяжкі соціальні умови і національна неволя змусила багатьох русинів до еміграції, зокрема до Америки та Канади. Від початку 90-х років XIX ст. до 1914 р. емігрувало із Закарпаття 300 тис. людей (дома зістало 400 тис.). Еміграція вигнала за океан також півмільйона словаків.

"Ціле... Підкарпаття заселене тепер селянським пролетаріатом, в якого нема... землі, щоб з неї можна вижити... Руський селянин не видить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а у великої день з'ість кусок житнього або пшеничного хліба. В інші дні його поківою є вівсяний ошилок і, коли не бракне, картопля. Розпуха бере дивитися на той умираючий народ. Нині можна б предсказати день, в якому останній русин утече з краю", – писав угорський економіст Едуард Еган.

Причиною такого стану селян Закарпаття були безземелля, безробіття, безправ'я, соціальне і національне гноблення населення і свавілля австро-угорської державної бюрократії.

Масову еміграцію припинила Перша світова війна, проте й вона не вирішила жодну з названих проблем. Навпаки, в результаті війни було знищено сотні сіл, тисячі помешкань, господарство краю прийшло до повного занепаду. На фронтах, у боях за інтереси Австро-Угорщини вмирали тисячі селян, тисячі ставали каліками. Проте навіть під час війни не пропали найрізноманітніші податки – коблина, роковина тощо, які селяни повинні були сплачувати ще й у післявоєнні роки.

Під час Першої світової війни проявилось значне незадоволення українського населення політикою Австро-Угорщини, зокрема її війною проти слов'янської Росії.

За вияви русофільства та інші "бунтарські" думки австріяки заганяли тисячі закарпатських (як також галицьких) українців до концентраційних таборів (Сегедин, Цегледь, Кечкемет, Терезин, Талергоф).

Війна, однак, до певної міри пожвавила національний рух закарпатців. Цей рух значно допоміг збереженню українського населення, якому в тодішній Угорщині, особливо після прийняття "мадяризаційних" законів Аппониі в 1907 р., загрожувала повна денационалізація.

17. Як сприйняли закарпатські українці Лютневу та Жовтневу революції 1917 року в Росії?

В лютому 1917 р. в Росії було повалено царизму. Восени 1917 р. у Росії було здійснено Жовтневу революцію, яка мала стати початком корінного перелому не тільки в історії народів Росії, але й всього людства.

Якщо для російського народу революції 1917 року мали перш за все соціальний характер, то для інших народів Росії та за її межами – національно-визвольний характер.

Український народ привітав повалення царизму і під керівництвом Центральної Ради створив Українську Народну Республіку. УНР об'єдналася з ЗУНР (Західноукраїнською НР, яка виникла на українських землях Австро-Угорщини), з великою активністю розпочала працю-боротьбу за формування та нормальне життя власної держави.. Проте і на цей раз волю україн-

ського народу було придушене, і під тиском російських більшовиків український народ був змушений піти "шляхом соціалістичного будівництва СРСР".

Перші декрети радянської влади – зокрема Декрет про землю – викликали схвалення трудящих і в інших країнах. Вплив Жовтневої революції відчувався також в Австро-Угорщині, в якої було багато спільногоЗакарпатті відіграли українці – солдати австрійської армії, що повернулися з російського полону. Вони були свідками, а близько 3000 з них також активними учасниками революційних подій в Україні та Росії.

Під впливом ідей Жовтневої революції за ініціативою священика Омеляна Невицького 8 листопада 1918 р. відбулася велика маніфестація русько-українського населення в Старій Любовні, на якій було обрано Руську Народну Раду (РНР) – перший народний орган закарпатських русинів – і прийнято рішення про відрив Закарпаття від Угорщини та його приєднання до України. На засіданні було ухвалено Маніфест, в якому, крім іншого, говориться: "Рада, оживлена духом демократичних часів, пойде путем, ведучим к полній національної свободі нашого народу. Николи не пристала бы на то, аби мы Русини были разриваны и против нашей воли к чужим народам приключены".

Закарпато-українське населення приєднувалося до рішень староюбовнянської РНР. Її рішення підтримали збори українського населення, що відбулися 27 листопада в Бардієві, 28 листопада – у Свиднику, 30 листопада – у Стропкові, 2 грудня – у Межилабірцях, 3 грудня – в Гуменному.

На цих маніфестаціях було обрано окружні РНР, 19 листопада – також Центральна РНР, центром якої став Пряшів, а її головою – депутат угорського сейму адвокат Антон Бескид. На подібному з'їзді у Хусті 21 січня 1919 р. представники майже всіх (420) сіл Закарпаття також заявили про свою волю ліквідувати насильний зв'язок з Угорчиною і приєднатися до України. (Єдино Унгварська Народна Рада в Ужгороді проголосила, що "угро-руський народ приєднується до своєї старої батьківщини – до Угорщини").

Народні ради виникали також в Ужгородському, Угочанському та в інших районах Закарпаття. Народні Ради, які підтримували вимоги РНР, заснували зокрема у Великих Верещцах, яку підтримав весь район (32 села), у Свалявському районі (близько 30 сіл), у Мукачівському районі, у селі Великі Лучки тощо. Про підтримку рішень РНР писали Ради жителі села Телепівці (Осадне) Гуменського району, українські студенти з Будапешта та інші села та містечка з усього Закарпаття. Ще в листопаді 1918 р. виникла в с. Ясініа Гуцульська НР, яка мала навіть свою міліцію і яка теж була за приєднання до України.

Проте й наперекір єдності народного руху за приєднання Закарпаття до України, в діяльності НР доходить до неєдності. Причини неєдності полягали в ізольованості окремих НР, у відсутності координації дій, в недостатній політичній зрілості представників окремих Рад, в недостатній допомозі народному рухові за приєднання Закарпаття до України з боку Західноукраїнської Народної Республіки, що виникла і діяла на території Східної Галичини (Західну Галичину – Лемківщину окупували поляки), та, головне, – в намаганні нових держав – Угорщини, Польщі, Румунії та Чехословаччини захопити Закарпаття.

пiti для себе всю, або якнайбiльшу частину тої української територiї, яка дотепер входила до складу Австро-Угорської монархiї.

Тому, наперекiр народнiй волi, не дiйшло до возз'єднання закарпатських українцiв з Україною.

18. Як дiйшло до приєднання Закарпаття до Чехословаччини?

В результатi соцiально-економiчних умов та iзольованостi українського населення Закарпаття вiд життя українського народу, але й вiд нацiонального i полiтичного життя українцiв Галичини, закарпатськi русини-українцi були єдиною нацiональною меншиною в Угорщинi, iнтелiгенцiя якої не пройшла справжнiм шляхом нацiонального вiдродження i не визначила повнiстю та однозначно свого нацiонального обличчя. Внаслiдок цього українська iнтелiгенцiя не була єдиною в поглядах на рiшення нацiонального питання. Закарпатськi русини-українцi, з-помiж усiх нацiональних меншин Угорщинi, не мали своєї полiтичної партiї.

Використовуючи економiчну залежнiсть української iнтелiгенцiї вiд держави, її нацiональну невизначеностi та органiзацiйну неспроможнiсть, угорськi властi в зародку придушували будь-якi нацiональнi вимоги українських угруповань чи окремих осiб, звинувачували їх у пансловiзмi тощо. Тому, наприклад, число українських шкiл на Закарпаттi за 1874–1902 рр. знизилось з 571 до 74! Та сама Угорщина виступала й против руху населення за "руську" (православну) вiру, бо й в тому руховi вbachала ненависть до Австро-Угорщини. Пiд час Першої свiтової вiйни угорський уряд вдався й до лiквiдацiї "руських" (кириличних) лiтер та лiквiдацiї "руського" (iолянського) календаря.

Тому, коли дiйшло до лiквiдацiї Австро-Угорщини й вирiшення долi народiв i нацiональних меншин, якi до того творили цю "tюрму народiв", керiвна роль у закарпатському нацiонально-вiзвольному руховi огiнилася в руках нечисленної групи iнтелiгенцiї з рiзною полiтичною та нацiональною орiєнтацiєю.

Пiсля розпаду Австро-Угорщини (жовтень 1918 р.) виникають революцiйнi органи – Народнi Ради, якi беруть на себе завдання вирiшити державно-правовi справи своiх народiв та нацiональних меншостей на основi права на самовизначення. Проте революцiйне право на самовизначення перечило так званому iсторичному праву, за яким народи, що вже ранiше мали свою державнiсть, хотули затримати пiд своiм впливом "недержавнi" народи та нацiональнi меншини.

Мадярська Народна Рада докладає всiх зусиль, щоб зберегти "iсторичну" цiлiснiсть Угорщини – затримати своє панування над словаками, русинами-українцями тощо. Проте попередня полiтика насильної мадяризацiї викликала недовiру до нової мадярської владi та її обiцянок.

Представники Польщi прагли зберегти панування над захiдноукраїнскими землями. Румуни претендували на Буковину. Словацька Народна Рада

проголосила, що "єдино вона має право говорити від імені Чехословацького народу, що проживає в межах Угорщини".

Свою роль у справі приєднання Закарпаття до Словаччини відіграв і той факт, що частина закарпатоукраїнської інтелігенції була в еміграції в Америці і перебувала під впливом галицьких та буковинських москвофілів, підтримуваних російським царизмом. Під впливом буржуазної революції в лютому 1917 р. в Росії у москвофілів виникла думка об'єднати галицьких, буковинських та закарпатських українців з "новою Росією". Ці сили в Америці створили "Американську Народну Раду угоро-русинів" на чолі з адвокатом Юрієм Жатковичем і ставили такі вимоги:

1. Підкарпатські русини повинні одержати повну незалежність.
2. Якщо це буде неможливим, закарпатські українці об'єднаються з галицькими й буковинськими братами.

3. Якщо і це буде неможливим, вони повинні одержати автономію".

Однак після Жовтневої революції в Росії москвофіли вже не бажали приєднатися до "нової Росії". Після численних переговорів вони погодили приєднатися "на автономній основі до Чехословацької Держави. Ми пере-конані, що в цей час єдино лише під покровительством Чехословацької Держави може Прикарпатська Русь звільнитися від рабства й неволі Австро-Угорщини". Отже, Жаткович почав вести переговори з Т. Масариком, а Масарик, як і всі політики, був щедрий на обіцянки: "Коли русини вирішать приєднатися до Словачької Республіки, то одержати повну автономію... Кордони будуть встановлені так, що русини будуть ними повністю задоволені".

Представники сусідніх із західноукраїнськими землями держав робили все, щоб перетягти представників західноукраїнського населення на свій бік. Всі без винятку обіцяють повністю задовольнити всі вимоги українського населення, повністю зрівноправнити його з народами своєї країни, задовільно встановити мовні межі населення, надати йому "руський університет", "повну автономію", "власний сейм", "губернатора" тощо.

У зверненні Словачької Народної Ради від 30 листопада 1918 р. говориться: "Ми, слов'яни, як і Ви, а тому Вам не лише обіцяємо повну автономію, але вже нині визнаємо всі її церковні та шкільні справи. Ваші стародавні обряди і звичаї буде збережено. Подбаємо про те, щоб ви мали свої гімназіальні школи та в найкоротший строк відкриємо для Вас окремий університет з руською навчальною мовою". Крім того, представники СНР обіцяли побудувати залізниці та фабрики для поліпшення матеріального життя русинів.

Позаду не залишався навіть уряд буржуазної Угорщини. Незважаючи на міцну й довготривалу традицію гноблення всього немадярського, 9 грудня 1918 р. він опублікував маніфест, в якому визнавав право на самовизначення для всіх немадярських народів Угорщини і обіцяв перетворити стару Угорщину на "вільну й демократичну східну Швейцарію". 10 та 11 грудня 1918 року було скликано у Будапешт 200 "делегатів" закарпатоукраїнської інтелігенції, щоб ухвалити вже готовий проект автономії Закарпаття у складі Угорщини. Тут же було "узаконено" Ужгородську РНР, єдину з-поміж усіх, що була за приєднання Закарпаття до Угорщини.

Наперекір тому, що навіть старанно підібрані "делегати" не погодились на автономію Закарпаття у складі Угорщини, угорський уряд вже 21 грудня того ж року оголосив закон "№ X" про автономію руського народу Угорщини і створив (з Марамороської, Угочанської, Березької та Ужанської жуп) автономну Руську Країну (Крайну), тут же створив Русько-Країнську Міністерію, Русько-Країнську Губернію тощо.

Сенс такої щирості до русинів-українців Закарпаття пояснила сама офіційна Угорщина: "Уже й словаки, й українці обіцяли русинам автономією, і коли так не зробить Угорщина, то буде змушена випустити русинів з тисячолітнього союзу з мадярами".

Наперекір такій великолідності Угорщини, проти залишення Закарпаття в складі Угорщини виступили всі: саме українське населення, представники РНР, а також державні представники нових держав – Польщі, Чехословаччини, Румунії, Західноукраїнської Народної Республіки. Найбільш цілеспрямовано діяли в цьому питанні представники Чехословаччини. Вони впливають не тільки на представників Пряшівської РНР, але нав'язують контакти також з представниками РНР Ужанського, Березького, Угочанського та Марамороського комітатів.

Внаслідок складної ситуації в Україні та слабкої позиції Західноукраїнської Народної Республіки, представники західноукраїнського населення, що надалі бажало приєднатися до України, не діставало належної підтримки з українського боку. Наперекір тому серед українського населення і представників РНР все ще переважала думка про приєднання Закарпаття до України. Однак після чехословацьких дипломатичних кроків – обіцяної повної автономії, руського університету, задовільного вирішення мовних границь, побудови залізниць і фабрик – у проголошеннях РНР починає з'являтися думка про те, що українське населення Закарпаття хоче приєднатися "радше до України, але коли б то не було можливе, то до Чехословацької Держави". Чехословаки кіла доводять представникам РНР, що ті мають лише дві можливості: або зістати в складі Угорщини, або приєднатися до Чехословаччини.

Представники РНР, бажаючи перш за все позбутися впливу Угорщини і не маючи можливості приєднатися до України, поступово, під тиском чехословацьких обіцянок, погоджуються на приєднання до Чехословаччини, підкреслюючи при тому єдність українців Закарпаття з українцями Галичини.

19. Як дійшло до роз'єднання українців Закарпаття на закарпатських та словацьких українців?

Незважаючи на різну політичну орієнтацію окремих представників РНР, всі вони виходили з правильної постановки питання про єдність галицьких, буковинських та закарпатських українців і вимагали однакового вирішення долі всіх "поза Україною сущих" українців. Не маючи, однак, сили здійснити цю свою справедливу вимогу, під тиском обставин представники закар-

патських українців не раз протягом вікової боротьби за своє соціальне і національне визволення змущені були відступати від такого розв'язання справи і погоджуватись з частковим розв'язанням проблеми.

Так воно було під час революційних подій 1848–1849 рр., коли закарпатські русини-українці вимагали перед австрійським цісарем об'єднання галицьких та закарпатських українців, потім поступились на таке об'єднання бодай у справах шкільних, культурних та церковних і поступово, нарешті, вимагали лише "закони державні по-руськи видавати".

Подібно розв'язувалось це питання у 1918 році. Спочатку переважна більшість населення і всі РНР (крім Унгварської) вимагали приєднання всього русько-українського населення колишньої Австро-Угорщини до України. Та поступово поляки заволоділи українськими землями Західної Галичини, румуни – буковинськими, а закарпатським українцям дали на вибір: або надалі зостати під мадярами, або приєднатися до Чехословаччини.

Представники РНР обрали менше зло – демократичну слов'янську Чехословаччину, яка, подібно до інших, обіцяла повну автономію, визначення мовних меж, університет, фабрики й залізниці тощо.

Проте, в міру того як чехословацька буржуазія брала у руки фактичну владу над українськими землями Закарпаття, вона починала виявляти небажання здійснити навіть власні обіцянки.

Фактично приєднання Закарпаття до Чехословаччини та розподіл українців на закарпатських та східнословашьких провело військо. Чехословацька буржуазія добилася того, що мадяри змущені були стягнути своє військо зі Східної Словаччини та Закарпаття, а Західноукраїнська Народна Республіка невеличкі свої військові частини змушена була відкликати з Закарпаття, – і чехословацька влада ввела туди своє військо, створивши Земське військове командування в Кошицях.

Про вагу цього командування свідчить факт, що делегація українців Лемківщини, які були під гнітом Польщі, з'явилася саме до начальника Кошицького військового командування і вимагала від нього звільнення Лемківщини від поляків і приєднання її до Чехословаччини.

Чехословацька влада знала про сильне бажання всіх русинів-українців колишньої Австро-Угорщини приєднатися до України. Вона добре усвідомлювала собі й виходила з того, що коли б Росія й Україна не були повністю зайняті революційними подіями в себе вдома, закарпатські українці, подібно як і галицькі та буковинські, приєдналися б до України. Тому й доктор Бенеш був тої думки, щоб Закарпатська Русь була якнайменшою. Тому чехословацька влада почала паралізувати єдиний національний рух всього Закарпаття та Східної Словаччини і робити різницю між єдиним з усіх боків українським населенням Закарпаття та Східної Словаччини.

З цією метою вона використала й перепис населення у 1919 р., для проведення якого були призначенні "гідні довір'я службовці словацької національності".

Щодо одного з найважливіших питань (з цього аспекту) – визначення території, на якій проживає русько-українське населення, чехословацькі уря-

дові власті розділили єдину українську територію на так звану безспірну, з якої створили Підкарпатську Русь, і спірну, яку поступово приєднали до Чехословаччини.

Зі згоди президента Масарика наприкінці вересня 1919 р. зійшлася в Празі спільна українсько-словацька комісія, щоб обговорити впорядкування кордонів між автономною Підкарпатською Руссю та Словаччиною. Оскільки граніцю не можна було точно визначити за національною принадливістю населення, українська сторона обіцяла гарантувати повні права тим словакам, які опиняться на українській території. Рівно так словацька сторона обіцяла гарантувати повні права русинам-українцям, які опиняться на словацькій території. Далі цієї постановки питання справа ніколи не дійшла, і за весь час існування ЧСР не було визначено українсько-словацького мовного кордону.

Представники ЦРНР протестували, чехословацькі урядові кола обіцяли вирішити справу, проте насправді Прага підтримувала різні намагання окремих груп та національностей, щоб посварити їх між собою і не дати дійти згоди. Цю політику чехословацька буржуазія проводила аж до 1945 р., підсилюючи її, зокрема, в часі Словацької держави (1939–1945 рр.).

Після 1945 р. галицькі, буковинські та "закарпатські" українські землі возв'єдналися з Радянською Україною, а "чехословацькі" русини-українці автоматично зостали в складі Чехословаччини.

20. Яким було життя закарпатських українців у Чехословаччині?

Закарпаття було офіційно приєднано до Чехословаччини 10 вересня 1919 р. За 150-м пунктом Сен-Жерменського договору Чехословаччина мала надати Закарпаттю автономію.

Словацька Національна Рада вже у 1918 р. звернулася з маніфестом до закарпатських українців, в якому, крім іншого, обіцяла руські школи і руський університет. Однак цих обіцянок ні СНР, ні Чехословацька Республіка ніколи не виконали.

Закарпаття зіставало надалі всебічно відсталим краєм і протягом 20 років існування ЧСР не було вирішено ні його автономії, ні його західних мовних границь, ні питання мови, шкільництва, університету, залізниць та фабрик. Закарпаття зстало відсталим сільськогосподарським краєм. Сільське господарство тут стояло на дуже низькому рівні і було малопродуктивне. Селяни відчували великий недостаток землі.

З промислового виробництва на Закарпатті працювали соляні копальні та кілька об'єктів лісохімічного (деревообробного) виробництва.

Постійним супровідним явищем Закарпаття було безробіття. Населення тяжко переносило тягар різних податків та екзекуцій.

Однак з приєднанням Закарпаття до Чехословаччини політична активність народних мас дедалі зростала та й умови для політичного або культурного життя, порівнюючи з умовами в Австро-Угорщині (та з умовами життя

українців у Польщі чи Румунії), були кращі. Чехословаччина ж належала до буржуазно-демократичних держав тодішньої Європи.

Велике піднесення чеського і словацького народів, які утворенням Чехословакської республіки досягли свого національного визволення і започаткували значну активізацію всіх сфер свого культурного і національного життя, перенеслося також на "приєднаних" закарпатських русинів-українців, хоч вони не досягли свого національного визволення і таких можливостей свого розвитку, як чеський і словацький народи.

Від початку 20-х років на Закарпатті існувала Закарпатська комуністична організація, яка прагла возз'єднання Закарпаття з Україною, організувала соціально-політичну боротьбу трудящих Закарпаття і у 1924 р. досягла 40 відсотків голосів у виборах до чехословакського парламенту. Після рішень п'ятого Конгресу Комуністичного інтернаціоналу у 1924 р. комуністична організація Закарпаття офіційно визнала населення Закарпаття русько-українським.

Чехословакський уряд, однак, всіляко гальмував розвиток культурно-національного життя українського Закарпаття.

На Закарпатті існували три мовно-національні орієнтації: великоросійська (московофільська), українська і місцева карпаторуська. Посилаючись на неясне становище в цьому питанні, уряд в особічно віддаляв вирішення національного питання, розвиток народного шкільництва, проводив таку політику щодо існуючих орієнтацій, щоб жодна з них і не пропала, і не перемогла, схвалював і підтримував мовну плутанину і взаємну боротьбу мовних напрямів. Насправді ж уряд проводив на Закарпатті активну чехізацію шкільництва та державної адміністрації, а від лютого 1926 р. зовсім заборонив вживання української мови в державних установах Закарпаття.

Певним здобутком культурного життя тих часів можна вважати заснування руської гімназії в Пряшеві (1936 р.), створення "Нової сцени" в Ужгороді, "Карпаторуського радіовіщання" (1934 р.) в Ужгороді, заснування товариства "Просвіта" (1920 р.) та Общества ім. Духновича (1923 р.) в Ужгороді, філії яких діяли і на Пряшівщині. Тут діяли також філії молодіжної організації "Пласт". Пожавились також видання газет, фольклорні та наукові дослідження, розвиток народної художньої самодіяльності.

Зрозуміло, значення названих організацій чи установ неоднакове. "Просвіта" працювала в демократичному, народному (українському) дусі, Общество ім. Духновича – в московофільському напрямі, хоча на практиці великої різниці між діяльністю обох товариств інколи не було. (У 1933 році у Пряшеві вдалося побудувати репрезентативний пам'ятник "Олександру Духновичу, будітелю Карпаторусского народу".) Руська гімназія, яка поступово стала російською гімназією, була єдиною повною середньою школою для українського населення Словаччини, проте московофільський напрям її роботи віддалював її від проблем народу. Інтелігенція, вихована тією школою, творила не ядро народної інтелігенції, а якусь окрему суспільну групу, яка не стала виразником потреб населення Пряшівщини.

Діяльність названих організацій здавалась тоді значним досягненням у розвитку культури закарпатських українців і представлялось державними

установами як справжній демократичний розвиток українського населення. Проте, насправді все це було лише грою у демократію, оскільки надалі нероз'язаними зіставали всі основні (соціальні, національні, економічні) потреби цього населення.

Населення відчувало несправедливість свого становища і вже від початку 20-х років протестувало проти соціального і національного гніту (страйки сільськогосподарських робітників Берегівського і Севлюського районів у 1921–1922 рр., селянські заворушення на Пряшівщині – Чертижне-Габура у 1935 р.). Однак діяльність понад 30 політичних партій на Закарпатті, переважно філій чеських політичних партій, роздробляла незначні сили місцевого населення і топила їх у взаємній мовній, релігійній і політичній боротьбі.

21. Чому і як розпалася Чехословацька республіка?

Чехословацька республіка розпалася внаслідок складного міжнародного становища, яке створилося в Європі внаслідок фашистської політики Німеччини. Проте основною внутрішньою причиною розколу Чехословаччини можна вважати невирішene національне питання, яке прикривалося політикою чехословакізму (створювалася теорія єдиного чехословацького народу на території всієї Чехословаччини).

Політика чехословацької буржуазії призводила до фашизації життя в республіці. В середині жовтня 1938 р. була припинена діяльність КПЧ на Словаччині, а в грудні того ж року була розпущена КПЧ в Чехії.

На підставі Мюнхенської угоди, яку прийняли представники західних держав без участі ЧСР 29 вересня 1938 р., фашистська Німеччина окупувала чеські прикордонні області, що значною мірою послабило економічну і військову силу держави. Від республіки було відірвано найцінніші промислові райони, перервано транспортні сполучення і знищена прикордонна оборонна система.

На підставі Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. до Угорщини було приєднано південну частину Словаччини і частину Закарпатської України (чим знов було розділено українців Закарпаття під дві держави: фашистську Угорщину та Словаччину).

Всі ці зміни торкались майже третьої частини території країни, знаменували втрату сировинних баз і приблизно п'яти мільйонів населення.

Послабленням ЧСР скористалася словацька Народна партія, яка 6 жовтня 1938 р. взяла владу на Словаччині. Одночасно на Закарпатті було утворено автономний уряд Закарпатської України (на чолі з Андрієм Бродієм, а від 26 жовтня – новий уряд Августина Волошина).

До такого "розподілу" ЧСР не дійшло б, якби "демократичний" уряд Чехословаччини не нехтував національними домаганнями народів і національностей країни, оскільки всі "сепаратистські" домагання останніх були реакцією на невирішene соціальне і національне питання.

Всі ці події дали привід Гітлерові до військового втручання у чехословацькі справи, внаслідок чого Чехословаччина повністю розпалася, а 14 березня 1939 р. під "захистом" фашистської Німеччини виникла Словацька держава. В цей самий день на територію Чехії та Моравії вступила німецька армія і окупувала її. Було створено Протекторат Чехія та Моравія. Підкарпатську Русь забрали мадяри.

22. Якою була участь українського населення в національно-визвольній боротьбі народів Чехословаччини?

Розпад Чехословаччини викликав початок боротьби прогресивних сил чеського і словацького народів та русинів-українців Закарпаття, а також антифашистів інших національностей ЧСР проти фашизму і за нову демократичну Чехословаччину.

Закарпатські українці вели антифашистську боротьбу у різні способи – від нездоволення, саботажу, участі у Словацькому національному повстанні, в Чехословацькому армійському корпусі в СРСР, у лавах Червоної Армії аж до участі в русі Опору, який діяв у західних європейських країнах.

Про участь українського населення Словаччини в антифашистському русі Опору можна говорити від середини 1941 року. Деякі русини, солдати колишньої чехословацької армії, з перших днів окупації відходять за кордон (в Англію, Францію), де беруть участь в боях проти німецького фашизму. Інші, мобілізовані в словацьку армію, відмовляються воювати проти Радянського Союзу, переходятя на бік радянських військ та до партизанів.

У 1943 р. в лісах навколо с. Матяшка виникла перша партизанска група у Словаччині. 19 грудня 1944 німецькі фашисти застрелили 32 українців у селі Токайк, а село спалили.

У складі Першої чехословацької бригади в СРСР на 30 жовтня 1943 р. із загального числа 3348 солдатів – 2210 було закарпатських русинів-українців. Після мобілізації на Волині на 30 червня 1944 р. в складі Чехословацького армійського корпусу було 6864 чеха, 3177 русинів-українців, 2881 словак.

В лавах Червоної Армії воювало майже 700 чоловік тільки русинів-українців Пряшівщини. З одного лише села Бехерів воювало в Червоній Армії 53 чоловіки.

До речі, невеличку територію Пряшівщини визволяли найдовше з усієї Чехословаччини – чотири місяці. Саме в районах з українським населенням війна проходила надзвичайно жорстоко і призвела до повного знищення краю під Дуклею. Саме тут було найбільше вбитого і пораненого населення, найбільше знищених домів та іншого маєтку.

Першим визволеним населеним пунктом ЧСР було українське село Калинів – 21 вересня 1944 року. Вже 10 грудня 1944 р. було обрано перший тимчасовий ОНК у ЧСР – у Межилабірцях (голова – учитель Іван Пісью). (Повнішу картину боротьби українців за нову Чехословаччину подає колек-

тивна праця "Шлях до волі" – збірник спогадів та документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини, з передмовою генерала Л. Свободи, яку видав Музей української культури у Свиднику (Пряшів, 1966 р.).

23. Що принесла перемога над фашизмом чехословацьким русинам-українцям?

У результаті перемоги над фашизмом, в якій активну участь брало також українське населення, Чехословаччина була визволена і відновлена в довоєнних кордонах.

25 червня 1945 р. частина закарпатських українських земель – Закарпатська Україна – возз'єдналась з Україною; у Чехословаччині, в межах Словаччини, зістала найзахідніша частина Закарпаття – майже 200 тисяч русинів-українців, зосереджених переважно в 270 українських селах.

Русини-українці Чехословаччини вступили у нову республіку як борці за її визволення, одержавши значні можливості розвитку свого культурного життя, які в наступні роки потрібно було реалізувати.

Уже 1 березня 1945 року на З'їзді народних представників українського населення у Пряшеві виникла і почала діяти Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП) (18 березня вийшло перше число газети "Пряшівщина"). Того ж року створено Реферат українського шкільництва (РУШ) при Повереництві шкільництва Словацької Національної Ради (СНР) в Братиславі; молодіжна організація Союз Молоді Карпат (СМК), Ансамбль пісні й танцю СМК. Для потреб цього населення від 24 листопада 1945 року у Пряшеві працював професійний Український Народний Театр (единий український професіональний театр у світі поза Україною), Українська редакція Чехословацького радіо та інші установи.

У районі проживання цього населення після 1945 року працювала піонерська організація, понад 70 дитячих садків, понад 270 початкових шкіл, понад 40 неповних середніх шкіл, 11 повних середніх шкіл (та ще ряд паралельних українських класів при словацьких середніх, зокрема фахових, школах та професійних училищах); на всім районів, в яких компактно проживали русини-українці, діяли чотири шкільні та чотири культурно-освітні інспекторати, обласний бібліотечний інспектор, Українська редакція підручників та Українська редакція художньої літератури при відповідних словацьких книжкових видавництвах, українська церковна та світська преса; від 1953 року – Кафедра української мови та літератури (пізніше – ще Й Науково-дослідний кабінет при Кафедрі) при філологічному та педагогічному інститутах (факультетах) у Пряшеві, Українське відділення при Державній науковій бібліотеці у Пряшеві та при Освітньому інституті в Братиславі, Український осередок Освітнього інституту в Кошицях, від 1956 року – Музей української культури та інші інституції чи їхні відділення для повноцінного та всебічного розвитку культурно-національного життя цієї НМ в СР.

Однак вже після подій 1948 року все активніше почала проявляти себе друга тенденція післявоєнного життя країни, а саме тенденція до ліквідації найважливіших післявоєнних здобутків русинів-українців, в результаті чого вже на кінець 1950 року були зліквідовані УНРП, РУШ, СМК, була заборонена діяльність греко-католицької церкви, вся післявоєнна преса та почався фронтальний продуманий наступ на ліквідацію українського шкільництва та релігійного життя населення – систем, які стосуються і від яких залежить суспільне життя кожного громадянина та всієї НМ. Наприклад, у той час як УНРП та РУШ планували перевести всі типи "руських" шкіл (тобто шкіл, в яких навчання велося народною, російською чи українською, мовою) на українську літературну мову поступово – від першого та другого класу, шкільні органи СР провели таку зміну навчальної мови у всіх класах та всіх типах шкіл протягом одного-двох років (1950–1952), і то без будь-якої підготовчої роз'яснювальної роботи з учнями, їхніми батьками та населенням. Таке прискорення українізації шкільництва і з ним пов'язане прискорення всього культурно-національного життя в тому часі – після голodomору в Україні та в часі найгрубішого зловживання владою в усьому Радянському Союзі – не могло не проявити себе значими негативними наслідками, які надовго визначили ставлення значної частини населення до всієї культурно-національної політики щодо цього населення.

Значної шкоди успішному розвиткові українського населення Чехословаччини завдали залишки словацьких гардистів, прихильники "Словацької ліги", окрім функціонери "Матиці словацької" та інші недоброзичливці, які спрітно маскувались під псевдореволюційними фразами та вміло використовували складність післявоєнного розвитку українського населення Чехословаччини і національну несвідомість значної частини його інтелігенції для антиукраїнської пропаганди, чого доказом є ставлення значної частини словацької громадськості до українського населення у 1968 р. Отже, в такому дусі велася й уся словацька політика того часу.

Через це післявоєнні здобутки українського населення ЧСР не відповідають тим можливостям, які новий демократичний лад Чехословаччини, зокрема в перші післявоєнні роки, обіцяв. Хоча українське населення Чехословаччини в загальному зробило крок вперед не тільки в аспекті свого соціально-політичного і культурно-національного життя (піднесення життєвого рівня, рівня освіти, розвитку культури, літератури тощо), за весь післявоєнний період не було остаточно вирішено жодної основної його проблеми.

Зі значими негативними ознаками завершилась не одна позитивна ініціатива.

Так, наприклад, понад тисячорічна історична національна назва "русин", яка успішно пройшла всією історією, вистояла перед численними намаганнями різних ворогів асимілювати українське населення, зберегла його від національної смерті, вимагала кращого розуміння її ваги і значення в житті населення при введенні у вжиток літературної національної назви "українець".

Нова назва – "українець" – мала тлумачитися як новіша, сучасніша й точніша для найменування того самого населення, того самого змісту, а не

як назва нового змісту. Назви "русин" і "українець" означають те саме і не стоять проти себе. Подібно бракувало мудрого ставлення до народної мови населення. Її – українську в своїй основі – потрібно було належно пошанувати, піднести у її значенні, передавати її запис на письмі нормованим українським правописом та поступово її лексично збагачувати, а не протиставляти українській літературній мові й забороняти обласні чи діалектні слова та вирази, що завдаю чималої шкоди і спричинило негативні наслідки замість зближення цього населення з українським народом та його культурою.

У 50-х роках для цього було зроблено лише перший крок – у школи було введено викладання української мови, проте іншої потрібної роботи для осмислення зміни назви національної орієнтації ні тоді, ні пізніше не було проведено. Викладання української мови у школах, як і самі українські школи, не дочекалися належної підтримки (після ліквідації РУШ були поступово ліквідовані інспекторати та різні відділення в шкільних органах для керування українськими школами), то ті школи почали піду падати вже у шістдесятих роках.

Серйозні недоліки в цій – основній – ділянці національно-культурного життя українського населення Чехословаччини значною мірою негативно вплинули на цілий ряд інших важливих питань розвитку українського життя в соціалістичній Чехословаччині.

24. Як розвивалося культурне життя українського населення Чехословаччини в 60-х роках і, зокрема, у 1968 році?

На весь розвиток культурно-національного життя українського населення Чехословаччини після 1948 р. (після прийняття Конституції ЧСР) наклав свій відбиток період догматичного мислення, який знайшов свій найбільший вираз у політиці і практиці культу особи Сталіна. Тому про початок творчого підходу до вирішення окремих важливих питань культурно-національного життя українського населення Чехословаччини можна говорити тільки від початку 60-х років. На той час нагромаджується немалій негативний досвід з адміністративно-директивного підходу до розв'язання окремих питань, на той час виникає нова українська інтелігенція, вихована в чехословацьких та радянських вищих школах, на той час, бодай накоротко, відчувається позитивний вплив критики культу особи, започаткований ХХ з'їздом КПРС.

Саме тому, попри негативні тенденції розвитку культурного життя русинів-українців Чехословаччини, зокрема в найголовнішому питанні – розвитку українського шкільництва, починається помітний позитивний розвиток художньої літератури, літературної критики, публіцистики, наукового вивчення минулого життя русинів-українців Закарпаття, відчувається потреба розробити концепцію розвитку українського культурно-національного життя, виникає потреба у створенні фільмів, телевізійних програм тощо.

Наперекір успіхам в часткових питаннях, не розв'язується протягом десятиріч принципово жодне з основних питань культурно-національного

життя українського населення Чехословаччини. Як писав І. Мацинський, "...наші національні інтереси є тільки окраїнними проблемами різних центрів і докупи збігаються тільки час від часу, коли ними займаються... центральні органи... Після їх засідань вони знову розбігаються на окраїні інтересів різних центральних установ, де цілі роки живуть спокійним життям від решти проблем українського життя".

Тому протягом років "поглиблювались та поширювались" тільки дискусії та вимоги. Ні напередодні, ні 1968-го року, ні після нього не дійшло до позитивного розв'язання жодного з наболілих питань.

Ця ліквідаторська тенденція щодо потреб розвитку українського населення Чехословаччини набула відкритої державної підтримки, зокрема, після адміністративної реформи Чехословаччини 1960 року, коли було ліквідовано Пряшівський край, а у новостворену Східнословачську область не перейшли навіть залишки державних органів, які мали дбати про розвиток НМ у Словаччині. Небувалих антиукраїнських розмірів та форм подібна діяльність набула в другій половині 60-х років та у самому 1968 році, коли не тільки численні окремі особи – функціонери різних організацій, але й цілі організації (зокрема, "Матиця словацька") відкрито формулювали антиукраїнські вимоги, які часто проявлялися недемократичним та протизаконним звільненням працівників та функціонерів-українців з державних та інших посад.

25. Як розвивалося культурно-національне життя українського населення ЧССР у 70–80-х роках?

Після приходу радянських танків значне обурення частини громадян Чехословаччини незаслужено спрямувалося знову проти громадян української національності, хоча період "нормалізації" найбільше пошкодив саме цю НМ, що виявилося як в значно більшій кількості виключених українців з партії та з роботи так і в значно пізнішому поверненні виключених українців на попередні місця праці.

"Здорове ядро" чи "нове керівництво" українського культурно-національного життя в ЧССР повинно було проаналізувати нову ситуацію і взятися за реалізацію того позитивного, що в діяльності чи домаганнях 60-х років неодмінно було.

Однак нове керівництво аналізу причин, що привели до такого стану, не провело, поганого й шкідливого від доброго й здорового не відокремило, конкретних носіїв зла (якщо такі були) не виявило й не засудило, проте на довгі роки (й десятиріччя!) виключило з творчої праці найактивніших працівників попереднього періоду.

Такий підхід значно послабив і скоротив чисельність культурно-освітніх працівників українського населення ЧССР, призвів до нерозуміння завдань подальшого розвитку меншини та відкинув багато позитивних здобутків по-передніх років.

Не розібравшись в ситуації попереднього розвитку, не виявивши причин, що вели до "кризи", нові керівники не могли й самі розпочати (чи продовжити) активну діяльність у справі розвитку культури русинів-українців у ЧССР (тим більше, що в переважної більшості старо-нових керівників не було передумов для активної і творчої праці).

Тому в культурно-національному житті українського населення ЧССР в 70-х роках запанувала нетворча доктрина атмосфера, в багатьох випадках дуже подібна до атмосфери періоду культу особи 50-х років, через що протягом цілого десятиріччя не з'явилася жодна нова свіжа ініціатива, серйозна, продумана концепція бодай практичної культурно-освітньої діяльності серед української меншини. Традиційно надалі організовували фестивалі народної творчості українського населення (за їхнім зразком виникла навіть "Маковицька струна" – фестиваль солоспіву у Бардієві та "На крилах мелодій" – спорадичний огляд естрадних груп у Стакчині), видавали книги, газети та журнали, організовували зустрічі читачів з авторами книг, проте рівень переважної більшості названих і неназваних акцій значно підупав, хоча високим він і в попередні роки був не завжди. Доказом того є перш за все стан справ в українському шкільництві та в національній свідомості населення. Од перепису до перепису зменшувалась чисельність українців, з року в рік падало число українських шкіл (скоро їх стало менше, ніж у часі найстрашнішого майдарського гніту на початку ХХ сторіччя, а нині їх майже немає). Проте навіть такий стан справ не заважав "новому керівництву" твердити про дальші й нові успіхи в розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини та славословити за них тих, хто мав дбати про справжній розвиток української національної меншини в тодішній Чехословаччині.

Такі самі тенденції панували в житті русинів-українців протягом 80-х років. Їх становище з усіх боків гіршало, ситуація ставала складнішою і тяжкою, аж призвела до майже критичного стану під кінець 80-х років.

26. Які основні тенденції характеризують сучасне життя русинів-українців Словаччини?

Зміни 1989 року проявили себе помітною демократизацією суспільно-політичного, економічного та культурного життя в країні, однак на практиці (стосовно української НМ) це проявилося перш за все величезною вседозволеністю: всякі більш-менш притаснічені намагання ліквідувати українську національну меншину в Чехословаччині стали відразу явними.

Намагання українського народу створити нарешті свою власну українську державу у Словаччині довго оцінювали як сепаратизм щодо Радянського Союзу, і це також не сприяло активізувати місцеві українські сили.

Одночасно з-за кордону у Словаччину було принесено ідею, що українське населення сусідніх з Україною країн є не українцями, а русинами, та ще такими русинами, які ніби не мають нічого спільного з українцями. Це

"політичне русинство" дістало всебічну підтримку офіційної Словаччини, оскільки воно виконувало замість неї найбруднішу антиукраїнську роботу, яку було б незручно виконувати "братній", "слов'янській" та "демократичній" Словаччині. На догоду отаким сепаратистським антиукраїнським силам та намаганням Словацька республіка офіційно розділила українську національну меншину на дві: українську та русинську. Представники української орієнтації не виступали проти вживання назви "русин" на означення української НМ, бо вважали що називу давнішою назвою того самого українського народу. Однак представники політичного русинства почали доводити, що цей термін є назовою зовсім іншої НМ. А оскільки цю називу (як стару, історичну) вживали і українці, і русини-антиукраїнці, хоча вкладали в неї зовсім різний, часто прямо протилежний зміст, – тим політичне русинство дістало ніби значного поширення серед населення.

Це стало одною з причин того хаотичного та трагічного стану в культурно-національному житті української НМ в Словаччині. До нього спричинилася також неєдність представників українського життя в Словаччині в оцінці становища та в кроках, які необхідно зробити для зупинення ліквідаторської політики щодо русинів-українців країни як з боку органів словацької влади, так і з боку антиукраїнців всякого спрямування.

Наступним серйозним ударом по культурно-освітньому життю русинів-українців Словаччини раптово стало значне зростання цін на послуги, а фінансування діяльності української НМ, навпаки, значно зменшилося (також через щедре фінансування "політичних русинів", хоча вони, крім "деукраїнізації" всього українського життя в Словаччині" жодної іншої "позитивної" діяльності довго не проводили), хоча українські організації та установи надалі проводили всю попередню культурно-освітню діяльність для всього русько-українського населення Словаччини.

Внаслідок всього наведеного було зліквідовано систему українського шкільництва в Словаччині. (У 2003–2004 навчальному році вже лише десь на 30-ти селях частина учнів тою чи іншою формою – часто як факультативну чи іноземну – вивчала українську мову. Разом – близько тисяча учнів. Останніми роками – ще менше.)

При цьому було зліквідовано як категорію українську молодь. Тепер нема організації, яка б виховувала молоде покоління українського населення, щоб воно виростало як свідома частина свого народу.

На сьогодні нема жодної концепції позитивного розвитку життя цієї НМ: повністю зліквідований шкільна система, тисячорічні "русські" церкви східнослов'янського обряду; нема видавництв, українського театру, українського радіо; нема жодного державного органу, який би вивчав ситуацію цієї НМ, пропонував дієві кроки для збереження історичних здобутків життя цієї НМ та для бодай мінімального її позитивного розвитку і відповідав би за реалізацію таких кроків; нема законів, які б принципово розв'язували проблематику наведеної НМ; нема системи фінансування мінімальної культурно-освітньої діяльності організацій цієї НМ бодай на попередньому рівні тощо.

А що найважливіше: за весь післявоєнний період в краї не було вирішено жодне економічне та соціальне питання. Після подій 1989 року надалі збільшується відставання Східнословацького регіону від інших регіонів Словаччини. Внаслідок цього, з краю за післявоєнний період були змушені відійти десятки тисяч продуктивного населення і то завжди без своєї школи, своєї церкви та без забезпечення інших умов для збереження національно-культурного життя виселенців. Тому в десятках сіл, в яких проживає русько-українське населення, сьогодні нема жодної школи, жодної крамниці, жодної продуктивної економічної діяльності, жодної служби для забезпечення мінімальних умов життя пенсіонерів, а останні рішення уряду Словаччини – зокрема самоврядна система та фінансування шкільництва – небувалою мірою поступово погіршують цю ситуацію. Економічне та культурне відставання Східної Словаччини, де компактно проживає українське населення, надалі збільшується: найнижчі заробітки, найнижчі пенсії, найтяжче знайти роботу, найгірша система транспорту та медичної служби, найнижча можливість отримати фінанси з європейських фондів, найтяжче залиучити в район інвесторів тощо.

Попри те весь час діє основна тенденція сучасної словацької політики – штучний розподіл того самого русько-українського населення Словаччини, з якого частина називає себе старою, історичною назвою "русин", а інша – назвою новішою, сучасною – "українець" – на дві окремі НМ, які, мовляв, не мають нічого спільногоміж собою, хоча прихильники обох означень тої самої НМ живуть в тих самих селях, в тих самих родинах, розмовляють тою самою мовою, визнають ту саму релігію, святкують ті самі свята і визнають ті самі звичаї та традиції і хоч у цілому світі не можна знайти якісь культури чи народи, між якими не було б нічого спільногоміжного.

В результаті наведених фактів та тенденцій, адміністративних та політичних втручань в життя української НМ дійшло до найгіршої, найtragічнішої та найбільш небезпечної ситуації за весь період її історичного життя. Якщо визнаною є правда, що жодна держава, в якій протягом сторіч доводилося жити українській НМ, ніколи не прагла її всебічного розвитку, а тільки її асиміляції та ліквідації (лише в різний час різні держави проводили таку політику різними формами, методами та темпами), то такою ж правдою є те, що сучасна політика словацької держави щодо української НМ належить до найнебезпечніших, бо загрожує остаточною асиміляцією та ліквідацією будь-якого культурно-національного та релігійно-церковного життя всієї меншини.

Отже, є всі підстави перефразувати слова угорського економіста Егана про те, що сьогодні можна визначити день, коли помре останній русин в Словаччині, якщо не досягти суттєвих змін у катастрофічній ситуації, зокрема у ставленні політиків сучасної Словаччини до української НМ в Словаччині.

З КУЛЬТУРИ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

27. Який характер має культура українців Закарпаття?

Культура народу, зокрема народна культура (але й релігійна, церковна), рівно ж художня література гнобленого народу чи його частини, відіграє більшу роль в житті населення, ніж належить за її специфікою. В житті українського населення Закарпаття саме народна культура довгі сторіччя була захисником від денаціоналізації, борцем за народну освіту та за розвиток культурно-національного життя населення. Руське слово в Карпатах було часто також політичною силою, засобом національної, соціальної та релігійної боротьби у намаганні вижити в чужому морі.

Тому, з одного боку, тут боротьба за збереження народної культури набуває великої ваги, наукова та художня література розвивалась у занадто несприятливих умовах, а з другого боку – тут дбайливо оберігались і високо оцінювались навіть часткові досягнення літератури, бо часто саме вони були майже єдиним проявом культурного життя українського населення.

Довгі роки після загарбання Закарпаття мадярами закарпатські українці жили під впливом культури й літератури свого українського народу: від нього одержували книжки, до нього посиали юнаків на навчання тощо. Під впливом цієї культури виникає і закарпатська література.

Про найдавніший період закарпатоукраїнської літератури можна сказати, що вона була та сама та така сама, – церковна і світська, оригінальна і перекладна, – як і література Київської Русі. Тут використовувалися ті самі книжки, які були написані, переписані чи перекладені в інших культурних центрах Русі. За їхнім зразком на Закарпатті пізніше переписувалися книги, привезені з України, а ще пізніше за тими ж зразками виникали на Закарпатті такі самі книги (напр., хроніки, але і Євангелії та інші церковні книги та збірники), які тут були поширені та відомі з України.

Отже, поступово художньою літературою займаються також самі закарпатські русини-українці. Закарпатоукраїнська література розвивається в тих самих родах, видах, жанрах, займається тими самими темами і виникає в тих самих формах, що й художня література в Україні.

Іван Франко досліджував це питання і писав про те, що багатші закарпатці наймали на зиму переписувачів, які переписували для них книги. На Закарпатті збереглося багато рукописних творів східноукраїнських письменників, переписаних місцевими переписувачами (наприклад, твори Петра Могили, збірник творів Феофана Прокоповича, відоме "Хожденіс Ігумена Даніїла" тощо. На Закарпатті знайдено також кілька списків творів "Александрія" (складених тут у XVIII ст.), "Римські діяння", "Велике зерцало", повісті "Рицарь і Смерть", "Фізіолог", "Пчела", "Апокаліпсис" та інших середньовічних популярних списків.

Великим закарпатським письменником-полемістом XVII ст. був Михайло Андрелла, автор гострих полемічних творів на захист православної віри та національних прав українців.

У XVIII ст. культурний розвиток на Закарпатті ускладнюється. Замість подальшого розвитку науки та художньої літератури на основі народної мови настав період латинізації та мадяризації, який нищив народне шкільництво та національну свідомість населення. Цей період віddалив літературу від потреб народу, хоча підніс закарпатських українських вчених до рівня славістів інших народів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. художньою літературою на Закарпатті займалися Андрій Бачинський (1732–1809), засновник бібліотеки і шкіл, Іван Югасевич (1741–1814), Іван Пастелій, Арсеній Коцак (1737–1860), Іоаннікій Базилович (1742–1821), автор історичної праці "Brevis notitia fundationis Theodoris Koriatovits" (Короткий нарис фундації Федора Корятовича), важливого першоджерела у вивченні історії Закарпаття, Григорій Таркович (1754–1841) – перший єпископ Пряшівської єпархії, Іван Ріпа (1764–1851) – сільський учитель на Сининці, Василь Довгович (1783–1849), священик, учений, якого було обрано членом-кореспондентом Угорської академії наук, талановитий художник, сатирик, проте в складних умовах не зміг розвивати всі свої здібності; Іван Товт – священик, освічений патріот-слов'янин; Михайло Лучкай (1789–1843) – один з останніх видатних представників культури Закарпаття середнього періоду – видатний мовознавець, якого Ян Коллар ставить поруч з такими відомими діячами слов'янства, як Добропольський, Вук Караджич тощо.

Найбільш відомими культурно-освітніми діячами та письменниками XIX ст. були: Олександр Духнович (1803–1865) – автор "Букваря" та інших підручників для шкіл, організатор першої письменницької та видавничої спілки на Закарпатті – "Літературного заведення Пряшівського", видавець літературних альманахів, народних календарів тощо; Олександр Павлович (1819–1900) – поет національного і соціального життя українців Закарпаття, яке найповініше зобразив у поемі "Став бідного селянина", а також письменники Олександр Митрак ("Путевые впечатления на Верховине"), Анатолій Кралицький ("Князь Лаборець"), Євгеній Фенцик, Іван Данилович Коритнянський, Іван Сильвай, Юлій Ставровський-Попрадов. (Див.: Поети Закарпаття, Пряшів, 1965; Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини, Пряшів, 1999.)

У ХХ ст. значного успіху досяг поет Василь Гренджа-Донський (1897–1974), який вперше на Закарпатті почав писати українською літературною мовою. Його твори (вже в 30-х роках) видавалися також на Радянській Україні. Кращі його твори видано у Пряшеві 1965 р. – "Шляхом терновим".

Довгі роки працювала в літературі та журналістиці Ірина Невицька (1896–1965), авторка роману "Quo vadis?", книги "Подарунок", багатьох оповідань та редактор газети "Голос народу". Ірина Невицька була також активною в громадському, зокрема у жіночому, русі. (До речі, діяльність та заслуги подружжя Невицьких – отця Омеляна та письменниці Ірини –

усправі приєднання українського населення Угорщини після її розпаду у 1918 році до України в Україні та й інде в українському світі досі занадто мало відомі).

У післявоєнні роки в українській літературі ЧССР активно працювали: поет і прозаїк, довгорічний редактор та активний діяч українського культурного життя Федір Лазорик (1913–1969), який почав писати ще у 20-ті роки під час вчителювання на Закарпатті ("Вибране", 1964); Михайло Шмайда (1920) – країнські твори "Тріщать криги", "Лемки"; Іван Маціньський (1922–1987) – "Наша мова", "Карпатські акорди", "Вінки сонетів" (1985) та ін.; Єва Бісс – "107 модних зачісок", "Апартамент з вікном на головну вулицю"; "Шинок під лелечим гніздом" (1993) та ін., Юрко Боролич (1921–1973) – "Хорал Верховини" (Пряшів, 1964; Київ, 1967); "Під спільним небом" (1971) та ін., Федір Іванчов (1916–2006) – "Вибрані твори" у 2-х томах (1986) та ін., Василь Зозуляк (1909–1994) – "Нескорені" (роман у 3-х томах, 1962, 1967, 1973), численні п'єси та оповідання; Іван Прокіпчак (1917–1991) – "Світанки. Вибране" (1978) та ін., Андрій Кусько (1915) – "Оповідання" (1960) та ін., Іван Гриць-Дуда (1911–1999) – роман у віршах "Маків цвіт" (1974), оповідання, п'єси; Марія Дуфанець (1903–1980) – збірка віршів "Мое дзеркало" (1972), а також численна група народних письменників (Іван Жак (1896–1972) – збірка віршів "Маковицькі нуті" (1960), Іван Кіндя (1892–1964) – спогади "Дротарі" (1974), Іван Новак (1897–1974) – п'єси, гуморески, Юрко Колінчак (1909–1984) – збірка віршів "Підвигорлатська бистрина" (1977) та ін.), які у 1965 р. видали книгу кращих своїх творів "Зелений віночок – червоні квіточки"; а 1974 року ці та інші народні поети видали збірку "Карпати піснею вчаровані". Слід навести й імена науковців Олени Рудловчак, Михайла Мольнара, Миколи Неврі, празьких україністів Корнилія Заклинського, Ореста Зілинського, Геника Баразовського, Ніни Геник-Березовської, Вацлава Жідлицького.

В українській літературі та українському культурно-національному житті активно працювали та працюють молодші за названих вище письменники, вчені та культурно-освітні працівники, серед яких визначнішими є: історик Іван Ванат, мовознавець професор Микола Штець, проф. Михайло Роман, доценти Михайло Новак, Федір Ковач, Андрій Ковач, Юрій Муличак, Зузана Ганудель, Любов Бабота, Марія Чижмар, Юрій Бача (1932), Сергій Макара (1937), Йосиф Шелепець (1938), Йосип Збіглій (1938), Василь Дацей (1936), Віктор Гайній (1932–1994), Петро Гула (1937–1980), Степан Гостиняк (1941), Михайло Дробняк (1942–1984), Мирослав Немет (1943), Ілько Галайда (1931), Мілан Бобак (1944), Ганна Коцур (1948), Маруся Няхай (1951), Іван Яцканин (1950), Надія Вархол (1950), Юлій Панько (1951), Марія-Параска Мальцовська (1951) та ін.

За період від 1945 до кінця 60-х років дійшло не тільки до значного кількісного й художнього зростання літератури чехословацьких українців, але й до поглиблення її орієнтації на те, щоб стати виразником суспільних потреб населення. Одночасно сучасна українська художня література Чехословаччини дедалі більше віддається від "будітельських" завдань, прагнучи творити лише художній літопис життя народу. Така тенденція, властива художній літературі взагалі, має у все ще специфічних умовах розвитку

українського населення Чехословаччини також негативні наслідки у виховній праці з населенням, оскільки завдання, яких зрикається література, нема кому взяти на себе. Тому на практиці часто дорікаємо літературі за прогалини в культурно-виховній роботі, які належить вирішувати іншим.

28. Як розвивалося шкільництво українців Закарпаття?

Доказом сильного впливу загальнонаціональної української культури на культурне життя закарпатських русинів-українців є те, що Закарпаття протягом довгих десятиліть отримувало з України багато церковних і світських книжок. окрім українці Закарпаття вчилися у Львівській братській школі та у Києво-Могилянській академії. Крім того, на Закарпатті існували також свої школи, особливо при монастирях.

Князь Федір Корятович заснував монастир на Чернечій горі біля Мукачева, який довгий час був осередком освіти на Закарпатті. За зразком цього монастиря заснувались дальші монастири – Грушевський, Глотковський, Маріяповчанський, Краснобрідський, На Буковій Гірці (біля Стропкова) та інде – при яких існували монастирські школи.

Найбільш важливою була Краснобрідська філософська школа, організована у XVIII ст. протоігуменом Шугайдою при Краснобрідському монастирі, яка мала широкі культурні зв'язки з українською братською школою в Сяноку. Тут відбувався обмін книжками, їх переписування тощо. З конспекту лекцій проф. Коцака видно, що йшлося про тип вищої школи, а це свідчить про зародження філософської думки серед закарпатських українців.

Найважливішою сторінкою українського шкільництва Закарпаття є боротьба населення за народну школу, яка особливо активно розгорнулась від середини XIX ст. і триває, фактично, до сьогодні.

Перші школи серед українців Пряшівщини були засновані в Литмановій (1570), Ястраб'ї (Михайлівецького округу, 1590), Порачі-на-Спиши (1593), Лукові (1600), Сукові (1600) тощо. (Див.: "Католицьке Словенсько", 1933.) Пізніше школи існували в Ужгороді (1655), Мукачеві (1671), Нижньому Тварожці (1620), Цигельці, Ольшаві, Корунковій, Репейові, Ременинах, Пуцаку тощо.

Є свідчення про те, що на Закарпатті існували також приватні школи, в яких сини священиків вчилися читати, писати, вивчали основи катехизису, після чого ставали священиками або півцезучителями. Були також мандрівні учителі, які переходили з села в село, переписували книжки для багатших селян і навчали дітей грамоті.

Всі школи були церковними. Контроль за діяльністю шкіл здійснювали не тільки духовні, але й деякі світські особи. У XVII ст. гуменський граф Другет щорічно призначав осіб, які проводили інспектування шкіл і штрафували тих учителів, які не знали напам'ять певних молитов.

1627 р. мукачівський єпископ Григорій Таркович одержав право "школи і гімназії поставляти, шкільних настоятелів перевіряти, учителів і профе-

сорів держати, котрі би слов'янський, руський, як і грецький, латинський, єврейський та інші язики учили".

З наведеного випливає, що хоча шкільна система на Закарпатті була на низькому рівні, все-таки тут діяли не тільки основні елементарні школи, але й різні типи вищих шкіл.

У боротьбі за школи на Закарпатті схрещувались три течії: русько-слов'янська – найближча до народу, що традиційно підсилювалась міцним впливом з України, латинська, феодально-католицька – чужа закарпатському населенню, засіб денационалізації українського населення, захисником якої був зокрема гуменський граф Другет, та протестантська – протикатолицька течія, демократичніша за католицьку.

В дусі руської тенденції працювали сільські елементарні школи, в яких навчання проводилося рідною мовою.

Переважно в дусі противародної католицької тенденції діяли генеральна духовна семінарія для греко-католицьких священиків, яку Марія-Терезія заснувала 1774 року в німецькому середовищі у Відні при церкві св. Варвари, а також центральна духовна семінарія у Пешті, стипендіальні місця для закарпатських учнів в Травській та Ягерській духовних семінаріях тощо.

У 1743 р. єпископом мукачівським поставлено Мануїла Ольшавського, доктора філософії, який у 1744 р. засновує у Мукачеві богословську школу, що служила й для підготовки учителів. Однак учителями тої школи були вихованці латинських шкіл. (Під час візитації своїх фарностей цей культурний діяч зробив описи церков та книжок в них. Лише в 51 селі Маковиці знайшов понад 800 книг.)

Єпископ Андрій Бачинський (1772–1809) зібрав довкола себе вчених мужів, організував школи, поширював освіту.

У 1777 р. Марія-Терезія видала документ "Ratio educationis" (Система виховання), який мав по-новому організувати шкільну справу в країні. Територію було поділено на 10 округів. Закарпаття творило окремий 10-й шкільний округ з центром в Ужгороді. Документ визнавав в країні сім народностей, у тому числі і руську, що давало русинам право мати елементарні школи на рідній мові.

Згідно з цим документом першу учительську семінарію на Закарпатті вдалось відкрити 1794 р. в Ужгороді. Навчання в тій школі велось в основному на народній мові. Це було велике досягнення в розвитку шкільництва на Закарпатті, оскільки школа готувала учителів для всього Закарпаття (і для Пряшівщини). Однак освіта на селях надалі зіставала на дуже низькому рівні.

Директор ужгородської учительської семінарії та інспектор руських шкіл Дмитро Попович подає звіт, що у 1795 р. з 19 шкіл, які він відвідав, працювали лише дві. У шести школах батьки не посилали своїх дітей у школу, у семи школах діти навчалися дуже коротко, у чотирьох селях найелементарніші знання з катехізису давали молодожонам перед вінчанням.

Однак у 1806 р. той самий Дмитро Попович об'їхав і описав діяльність вже 300 шкіл на Закарпатті. Нехай не всі з них працювали систематично, як про це пише інспектор, проте тут видно результати як документа про школи,

так і старання таких культурних діячів Закарпаття, якими були Андрій Бачинський, Арсеній Коцак, Іван Югасевич, Іоанникій Базилович, Григорій Таркович, Василь Довгович, Іван Фогорашій, Михайло Лучкай та сам Дмитро Попович.

Велике значення для розвитку народного шкільництва мала культурно-освітня робота та педагогічна діяльність Олександра Духновича, який видавав шкільні підручники і "сам 71 систематизував школу".

У Пряшеві 1885 р. було засновано богословську, а 1895 р. – учительську семінарію для дітей закарпатських українців. Ця учительська семінарія виховала сотні свідомих учителів, активних культурно-освітніх працівників серед свого народу. Крім навчання дітей у школі, вони організовували і керували театральними гуртками, хоровими, танцювальними та музичними колективами (див.: "Народ співає", Пряшів, 1965).

Першу гімназію для чехословацьких українців вдалося заснувати тільки 1936 року в Пряшеві (до 1945 р. працювала ще руська громадська школа в Пряшеві та паралельні руські класи при словацькій громадській школі в Межилабірцях).

Справжній розвиток народного шкільництва настав тільки після 1945 року. 23 лютого 1945 р. було засновано російську гімназію у Межилабірцях (пізніше її перенесено в Гуменнє, ще пізніше розформовано). Того ж року запрацювала російська торгова академія у Пряшеві та оновила свою діяльність російська гімназія у Пряшеві. Поступово виникли російські гімназії у Свиднику, Снині, Бардієві, Стропкові, Старій Любовні, педагогічна школа у Пряшеві, Будівельна промислова школа в Бардієві, Сільськогосподарська технічна школа у Межилабірцях, Здоровельна школа у Пряшеві, Школа спільного харчування у Пряшеві.

Вже на 1 вересня 1947 р. нараховувалось понад 270 початкових шкіл, 25 неповних середніх шкіл і 5 повних середніх шкіл для потреб українського населення Чехословаччини. На початок 50-х років число неповних середніх шкіл зросло до 43, а повних середніх шкіл – до 11.

В системі вищих шкіл м. Пряшева було (1953 р.) засновано кафедру української мови і літератури при Філософському факультеті і таку ж кафедру при Педагогічному факультеті.

Однак від початку 60-х років розвиток українського шкільництва різко загальмувався і зараз не постійно значного занепаду.

Після 1969 р. були спроби ліквідувати окремі, найбільш разючі, вади українських шкіл, в окремі українські школи було знову введено викладання української мови, однак, оскільки невирішеними зіставали основні проблеми в цій важливій ділянці життя українського населення Чехословаччини, справа не покращала. Протягом 70–80-х років число українських шкіл знову різко понизилося і досягло найнижчого рівня майже за всю історію цього населення.

На сьогодні українське шкільництво в Словаччині перебуває у стані остаточної ліквідації.

29. Які книжки вживалися на Закарпатті від найдавніших часів?

З найдавніших часів на Закарпатті вживались книги написані, переписані, перекладені, видрукувані в Україні. Як свідчить єпископ Мануїл Ольшавський, лише у 74 селах Маковиці (район Свидник) у 1757 р. з-поміж 680 книг понад 600 було з України (решта книг були рукописні або місцевого видання). Торговці книгами з України з'являлись на Закарпатті десь від кінця XVII ст. майже щороку аж до кінця XVIII століття. Так, наприклад, у 1727 р. на кордоні були затримані книготорговці Шаляпін і Вакуров, які заявили, що вони вже 16 років продають книги та ікони в Угорщині. Крім інших книг, тоді вони привезли 530 Євангелій.

Був на Закарпатті і львівський Апостол з 1654 р., Октоїх з 1686 р., Тріодь з 1701 року. З України на Закарпаття 1757 р. було привезено 1146 книг, у 1759 р. – 9 возів книг, у 1760 р. – 907 книг сорока однієї назви (з того 170 букварів), 1762 р. – 877 книг 141 назви (з того 400 букварів), у 1770 р. – 448 книг тощо.

Це прямі докази масового ввезення книг з України на Закарпаття. Є й докази того, що закарпатці самі їздили в Галичину і там купували книги. У XVII–XVIII ст. багатії закарпатці наймали мандрівних учителів, які переписували для них книги. Кілька десятків таких старовинних книг із Закарпаття ще й сьогодні зберігаються у Львові, Ужгороді, Пряшеві та інших книгосховищах. Багато книг переписувалось та й укладалось у монастирях.

Про кількість руських книг на Закарпатті можна судити з того, що кожна церква на Закарпатті (і Східній Словаччині) – разом понад 1000 церков – мала в середині XVIII ст. в середньому від трьох до 20 книг; крім того в бібліотеці Краснобрідського монастиря було в другій половині XVIII ст. 135 книг, в Малоберезнянському монастирі – 205, Угланському – 64, Маріяповчанському – 191 книга, Ужгородській єпископській бібліотеці – 9000 книг (хоча в ній були не тільки "русські" книги).

На Закарпатті користувались також книжками, видрукованими в різних містах Австрії: у 1698 р. єпископ де Камеліс видав у Трнаві "Катехизис", а в 1699 р. – "Букваръ Языка Славенська...". У 1770 р. видано у Відні "Букваръ...", "Сборникъ...", "Урбаръ..." Івана Брадача; цілий ряд букварів та інших підручників було видано у Львові та Перемишлі. У 1847, 1850, 1851 і 1852 роках великим тиражем (2000–2500) було видано й перевидано буквар Олександра Духновича – "Книжица читальная для начинаящих".

Крім букваря, Духнович видав ще такі підручники: "Краткий землепис для молодых русинов" (1851), "Общая история для молодых русинов" (1851), "Сокращенная грамматика... русского языка" (1853), "Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских" (1857). Однак слід пам'ятати, що панівні кола поневолюючих держав не були зацікавлені в тому, щоб українці Закарпаття були грамотними, всіляко перешкоджали поширенню освіти, та ще й рідною мовою. Тому частина населення вміла читати тільки церковні книги,

написані церковнослов'янською мовою. Саме на Закарпатті найдовше вживалася церковнослов'янська мова – до середини XIX століття. Основними підручниками грамоти тут були переважно церковні книги, зокрема псалтирі, катехизис, у кращому разі – букварі, написані старослов'янською мовою.

Трохи поліпшилась ситуація після революції 1848 року.

Наляканий революційними подіями, австрійський уряд дозволив заснувати на Закарпатті народні школи. Поліпшується становище руської мови в ужгородській препарандії та в ужгородській семінарії; Олександр Духнович викладає руську мову у Пряшеві.

У другій половині XIX ст. починають з'являтися народні календарі ("місяцеслови") та окремі газети, які на довгі десятиріччя були майже єдиним чтивом для закарпатського населення.

Крім Духновича, шкільні підручники пізніше видавали Кирило та Євген Сабови (переважно російською мовою), пізніше – редактор підручників Василь Чопей, метою якого було наблизити мову підручників до народної.

Від другої половини XIX ст. почали з'являтися на Закарпатті також літературні твори місцевих письменників. Спочатку було видано три літературні альманахи – "Поздравлені Русинов на 1850..., 1851..., 1852 год", пізніше такі твори друкувалися у пресі, в календарях і окремими книжками.

Надалі повністю не припинилось постачання книг з Росії. У Пряшеві, наприклад, опинилися твори російських письменників XVIII та першої половини XIX ст., донедавна тут зберігалось перше видання граматики Михайла Ломоносова та інші визначні книги російської літератури.

Зрозуміло, що на Закарпатті поступово набралося багато мадярських та німецьких, пізніше словацьких та чеських книг та газет, які служили переважно для денаціоналізації населення.

Для багатьох книг, виданих на Закарпатті (в Ужгороді, Пряшеві та інших містах) на початку ХХ ст. та за часів буржуазної Чехословаччини, характерні мовна плутанина та неглибокий зміст. Кількість виданих книжок за той період сягає сотень назв, проте мало між ними книг із записами народної творчості, вартісними художніми творами, науковими дослідженнями про Закарпаття чи суспільно-політичними розвідками про життя закарпатських українців.

Становище змінюється на краще тільки після 1945 р., коли між сотнями книжок, виданих для потреб українців Чехословаччини, можна знайти підручники для шкіл, а також окремі вагомі видання художніх творів, записів народної творчості та наукових досліджень з життя українців Чехословаччини.

30. Які газети й журнали виходили (читали) на Закарпатті?

Під впливом революції 1848 р. почала виходити у Львові газета "Зоря Галицька" (1848–1857), а у Відні "Вісник Русинов..." (1850–1866). Це були

перші газети українців, які проживали в Австрії, в яких писалося про закарпатських українців, до яких вони дописували і які читали на Закарпатті.

Пізніше для українців Закарпаття в Угорщині видавались, крім інших: "Церковна газета", "Церковний вісник", "Учитель" (1867), "Газета для народних учителів", "Сова" (сатиричний журнал редактора Федора Кимака; 1871), "Світ" (пізніше "Новий світ" (1867–1872), "Карпат" (1873–1886); "Листок" (1885–1894), "Неділя" (1898–1914), "Наука (1907–1914).

За часів першої Чехословаччини на Закарпатті в різni періоди видавалось близько 60 газет та журналів, серед яких найважливішими були журнал "Наша земля" (1927–1928), "Працююча молодь" (1926–1936), "Учитель", "Карпатський свет" (1923–1938); "Карпатська правда" – орган Закарпатської організації КПЧ (1919–1938), "Руський народний голос", кілька журналів для молоді – "Пчілка", "Рідний край" та інші.

На Словаччині тоді виходили "Слово народа" (1931–1932), "Народна газета" (1924–1936), "Руське слово" (1924–1938), "Русская школа" (1926–1931).

Після визволення Чехословаччини від 18 березня 1945 р. до літа 1951 р. в Пряшеві виходила щотижнева газета "Пряшівщина", орган Української Народної Ради Пряшівщини, яка за шість років свого існування провела величезну культурно-виховну роботу, займаючись важливими соціальними, політичними і культурно-національними справами українського населення Чехословаччини, для якого видавалася. Найбільш відомим творцем цієї газети був Федір Лазорик.

Вартим уваги є також двомовний молодіжний журнал "Колокольчик-Дзвіночок", який у 1947–1950 рр. для потреб української молоді Чехословаччини видавала прогресивна Спілка Молоді Карпат. Тираж журналу досягав 5000 екземплярів. Це був єдиний журнал в історії української журналістики в ЧССР, який сам повністю оплачувався. Найкращими його творцями й редакторами були Федір Лазорик та Іван Масиця.

Від 1951 р. виходить в Пряшеві щотижнева газета "Нове життя"; виходив (переважно щомісячний) журнал "Дружно вперед" (ліквідований в половині 90-х рр.), від 1953 року – квартальний (з 1966 р. – двомісячний) літературно-художній журнал української секції Спілки словацьких письменників "Дукля", які, зокрема у 60-х роках ХХ ст. відіграли помітну роль також для загальноукраїнського культурного та національного життя і мали значний розголос в українському світі.

Для дітей від 1951 р. видається "Піонерська газета" (після 1968 р. – "Веселка").

31. Які культурно-освітні товариства працювали на Закарпатті?

Після революції 1848–1849 рр. з ініціативи невтомного трудівника на ниві народної освіти, письменника і культурного діяча, Олександра Дух-

новича виникло в Пряшеві перше об'єднання закарпатських українців – письменників та культурних діячів – "Літературное заведеніе Пряшевское" (1850–1853), яке мало організувати все культурне життя закарпатських українців, видавати книги для народу та й іншими способами допомагати в розвитку його культури. Воно налічувало 72 членів і за кілька років існування видало десяток книг для народу.

Найімовірніше, що об'єднання ніколи не було дозволено, тому вже 1852 року той самий Духнович у тому ж Пряшеві організує подібне товариство – "Общество Иоана Крестителя" – зі значно вужчими і конкретнішими завданнями – допомагати бідним студентам у навчанні. Це товариство побудувало інтернат "Алумней" у Пряшеві (1865) та надавало бідним студентам стипендії.

У 1866 р. (після смерті Духновича) виникло в Ужгороді товариство "Общество Василия Великого", яке мало на меті видавати книги для народу, підручники, побудувати народний дім, театр тощо. Подібні завдання виконували пізніше товариства "Уніо" та "Общество св. Афанасія", що підготували в 1891–1892 рр. "Мадярсько-русский словарь" (який у 1919 р. видав М. Бескид). У 1873 р. виникло "Товариство учителів Шариша", до якого входили словацькі та українські учителі, у 1869 р. – "Товариство учителів у Берегові", у 1904 р. – "Товариство угорських греко-католиків", що мало на меті "матеріально допомагати бідним студентам в Угорській Русі".

Під час буржуазної Чехословаччини на Закарпатті та Пряшівщині діяла молодіжна організація "Пласт", яка займалась патріотичним вихованням молоді. В тому часі існували на Закарпатті товариство "Просвіта" – культурно-просвітнє та науково-видавниче товариство, що у своїй діяльності виходило з народної мови і спирається на народні традиції, та москвофільське "Общество ім. Олександра Духновича". Ці товариства проводили конкретну культурно-освітню роботу між населенням (читальні, гуртки художньої самодіяльності, видавання книжок тощо), хоч в керівництві організацій було люди протилежних поглядів на важливі питання розвитку українців Закарпаття.

В різні періоди існували й інші товариства, наприклад "Союз руських учителей Словакии", "Союз русских женщин" тощо, які в надзвичайно складних умовах пробували допомагати культурному життю населення. У 1945 р., після возз'єднання частини населення з Радянською Україною, для українського населення Чехословаччини виникла Українська Народна Рада Пряшівщини, яка за шість років існування (1945–1951) у тяжкий післявоєнний період багато зробила для полегшення матеріального життя і налагодження активного культурно-громадського життя українців Чехословаччини.

Велику працю в Чехословаччині в перші роки після війни (1945–1949) проводив Союз Молоді Карпат, який організував піонерську організацію, створив художню самодіяльність та проводив широку загальну культурно-освітню й політико-виховну роботу серед української молоді.

Продовжувачем справи цих організацій став Культурний союз українських трудящих Чехословаччини, який виник (після ліквідації УНРП) у 1951 р. За сорок років діяльності ця масова культурно-освітня організація проробила величезну практичну роботу в справі розвитку культурно-національного

життя українського населення Чехословаччини, хоча були в тій діяльності як активні, так і застійні періоди. Діяльність КСУТу ніколи не поширювалася на питання визнання національних прав української меншини. Навпаки, протягом всього свого існування він був під сильним контролем Комуністичної партії Чехословаччини, яка заборонювала йому втрутатися навіть у шкільні та подібні до них культурно-національні справи. Тобто дозволяла КСУТу тільки співати, танцювати та славословити її за "керівну роль" у справі розвитку цього населення.

На з'їзді у 1990 році КСУТ було переименовано на Союз русинів-українців Чехословаччини. Ця організація існує до сьогодні і в занадто складних умовах прагне продовжувати культурно-освітню діяльність між українським населенням Словаччини. Проте умови праці СРУ СР нині значно складніші, ніж були в його попередника, тому й результати діяльності СРУ є значно вужчими та слабшими, ніж були результати у КСУТу.

32. Якими є досягнення художньої самодіяльності в розвитку української культури Чехословаччини?

Великою активною силою закарпатських українців у боротьбі проти іноземного поневолення була усна народна творчість українців та їх художня самодіяльність. Народні пісні, казки, легенди, прислів'я і приказки творили своєрідну систему культури, систему виховання молоді, уможливлювали виживання в чужому морі. Як свідчить Юлій Ставровський-Попрадов, австрійські влади забороняли людям сходитися навіть на прядки, де співалися народні пісні, проводилися різні народні ігри молоді та обговорювалося тяжке життя народу.

Перші самодіяльні колективи серед українців Закарпаття виникали вже в середині XIX століття. Газети пишуть про хори в Орябині, Ременинах та інде. Особливої слави між тогочасними хорами досяг хор дітей із Стасини, який влітку 1853 р. виступав у Пряшеві перед панством Шариської жупи.

З того часу співацькі, танцювальні, пізніше музичні та, зокрема, драматичні самодіяльні колективи росли і ставали невід'ємною складовою частиною культурно-національного життя українського населення. Зокрема, поширились драматичні колективи, які існували майже в кожному селі і готували принаймні одну виставу щороку для свого і сусідніх сіл. Число художніх самодіяльних колективів значно зросло після 1945 р., коли в українських селах Чехословаччини працювали сотні співацьких, танцювальних, музичних і драматичних колективів. Найбільш відомими організаторами колективів художньої самодіяльності серед українського населення були: Михайло Старицький – учител у Стасині, організатор і керівник загадуваного хору стасинських дітей середини XIX ст.; проф. Іван Кізак (1856–1929) – організатор хорового співу у Пряшівській учительській семінарії, де виховав сотні учителів, майбутніх організаторів та керівників сільських колективів; відомий свидницький педагог, автор шкільних підручників Іван Полівка (1866–

1930), збирач народної творчості та організатор хорів у Свиднику; Олексій Сухий – найвидатніший самодіяльний композитор, організатор музичного життя в районі Межилабірців, зокрема Межилабірського окружного учительського хору, з яким успішно виступав по всій Чехословаччині (1940); Варфоломій Баволяр – організатор та художній керівник великого сільського самодіяльного колективу в Легнаві (1930), пізніше директор УНТ у Пряшеві; Юрій Костюк – організатор та керівник десятка чудових хорових колективів, зокрема хору Пряшівської учительської семінарії (1950-ті рр.), один з організаторів та керівників першого українського професійного ансамблю пісні і танцю (1953–1955); Олександр Любимов – організатор та керівник дитячих хорових та музичних колективів у Чертіжному і Калинові (1930-ті рр.) та шкільних музично-співацько-танцювальних колективів в Гуменській та Межилабірецькій гімназіях (1950-ті рр.), з якими досяг величного успіху по всій країні, один з керівників першого професійного українського ансамблю пісні і танцю; Юрій Цимбора – організатор музично-співацько-танцювального колективу у Свиднику (1940-ві рр.) та у Свидницькій гімназії, пізніше керівний працівник ПУНА у Пряшеві; Ладіслав Коленка – організатор та керівник шкільних хорів у Пряшівській громадській школі (1940-і рр.); Йосиф Подгаєцький – організатор та керівник хорового колективу Снинської середньої школи (1940-ві рр.); Степан Бітнер – організатор та керівник шкільних та дорослих колективів художньої самодіяльності у Каміонці (1950–1960 рр.), та десятки інших.

Успішного розвитку художня самодіяльність українців ЧССР досягла, зокрема, в 60-х роках ХХ ст., доказом чого є щорічні Свята пісні і танцю українського населення ЧССР у Свиднику, Фестивалі драми і художнього слова ім. Олександра Духновича у Межилабірцях, Фестивалі українських хорових колективів у Каміонці, Фестивалі "Маковицька струна" у Бардієві, численні районні свята пісні і танцю в окремих селах Пряшівщини (Радвань, Біловежа, Кружлів, Улич, Легнава, Кружльова, Цернина, Гуменський Рокитів, Лімне, Дубова, Гавай, Нижня Полянка та інші), а також участь українських колективів у найвизначніших загальнодержавних змаганнях самодіяльних колективів країни.

Значні заслуги в розвитку народної художньої самодіяльності має Ансамбль пісні і танцю СМК (1945–1949 рр.) – учасник першого Всеєвропейського фестивалю демократичної молоді у Празі (1947 р.), який звідти здійснив надзвичайно успішне майже двомісячне турне всією Чехословаччиною; перший професійний ансамбль пісні і танцю українського населення ЧССР, що працював у Межилабірцях та в Цем'яті біля Пряшева (1953–1955), та Піддуклянський український народний ансамбль з Пряшева, який існує від 1956 р. і здійснив понад тисячу виступів перед українського населення Чехословаччині та десятки успішних турне по Чехословаччині та багатьох країнах Європи, Америки, у Канаді тощо.

33. Який стосунок культури українців Чехословаччини до всенародної української культури?

Культура українців Закарпаття є складовою частиною загальнонаціональної української культури. Вона входить до української культури як частина до цілого. Вона виникла і розвивається на тій самій основі, що й культура всього українського народу. Проте на ній помітний вплив культури панівних націй тих держав (особливо мадярської та словацької), в яких довгі століття довелось жити закарпатським українцям.

Так розуміли це питання вже у XIX ст. такі видатні діячі української культури, як Ізмаїл Срезневський, пізніше – Іван Франко, Михайло Драгоманов, Володимир Гнатюк та інші.

Українська культура закарпатських українців жила й живе найкращими традиціями всенародної української культури – народністю, демократизмом, високою художністю, активністю в боротьбі за народні ідеали – і в свою чергу збагачує всенародну культуру країнами своїми досягненнями (бо специфічні умови розвитку і боротьби закарпатських українців виробили в цій культурі своєрідні позитивні риси й характерні особливості).

Найкраші здобутки української культури Закарпаття минулих століть вже стали складовою частиною загальної української культури (особливо після об'єднання західноукраїнських земель, Буковини та Закарпатської області з Україною). Творчість відомого закарпатського полеміста Михайла Андреллі та цілої плеяди західноукраїнських письменників та культурних діячів – від Маркіяна Шашкевича через закарпатських будителів до Івана Франка, західноукраїнська журналістика та науково-дослідна діяльність (зокрема – досягнення львівського Наукового товариства ім. Шевченка – свое-рідної академії наук в часи, коли в Україні було заборонено не тільки творити, але й думати по-українськи), видатних західноукраїнських артистів, співаків, культурних та спільніх діячів – все послідовніше розглядається як невід'ємна частина життя й боротьби українського народу, як прояв єдиної боротьби прогресивних сил народу за соціальне і національне визволення народу, за його об'єднання в єдиній державі українського народу – Україні.

Співпраця української культури з культурним життям українців Чехословаччини (як і Польщі, Румунії, Югославії) відбувалася на рівні культурного обміну держав між собою (навчання студентів одної країни у вищих школах іншої, обмін художніми колективами та культурними делегаціями, організацією спільніх наукових конференцій тощо). Однак нині Україна досі не виробила системи співпраці та взаємного культурного обміну між державою українського народу та життям українських НМ в сусідніх з нею країнах як з частинами свого українського народу. Цей недолік вона намагається надолу жити щорічними планами культурного обміну та іншими частковими угодами.

Найбільшого впливу сучасної української літератури постійно зазнає на собі літературна творчість чехословакських українців; до рівня і тенденцій

українських наукових досліджень увесь час наближається наукове дослідження історичного, культурного та літературного життя українців Чехословаччини. Не вдається поки що налагодити творчу співпрацю в художній самодіяльності та в театральному житті, а також у музичній творчості, мальарстві тощо. Найслабшою ланкою співпраці є брак будь-якої регулярної співпраці в молодіжному житті, хоча саме ця ділянка найважливіша та вимагає принципової систематичної уваги.

У цілому мусимо констатувати дуже низький (принагідний) рівень творчої співпраці культурно-національного життя українців Чехословаччини з культурним життям України та дуже слабкі контакти чехословачьких українців з Україною.

Одною з основних причин такого стану є небажання Словаччини сприяти позитивному розвиткові життя української НМ в СР. Ще однією не менш важливою причиною є те, що Україна до сьогодні не усвідомила собі значення життя й творчості частини свого народу для життя й розвитку всього українського народу.

34. Чому мова вважається основною ознакою національного життя?

Всі основні сфери життя людини та народу проявляються його мовою. Національною мовою обслуговується не лише вся економіка, політика, але, перш за все, багатоєще духовне життя народу може повністю і всебічно розвиватись лише рідною мовою. Інакше неможливо навіть уявити собі словаків без словацької мови, чехів без чеської мови, росіян чи англійців без їхньої мови та національної культури, вираженої перш за все рідною мовою.

Рідна мова, як доведено визначними вченими різних народів і різних часів, найкраще служить для всебічного розвитку здібностей людини. Перш за все вона об'єднує різних людей і формує в них ті спільні риси і цінності, якими кожен народ представляє себе перед світом. Окрім рідної мови нема іншого фактора, який з різноманітної спільноти людей робив би народ. Ні спільна територія, ні спільна економіка самі по собі не створюють націю.

Тим більше, допоки певну НМ, у якої немає ні спільної території, ні спільної економіки (наприклад, русини-українці Словаччини), не буде тримати вкупні спільні рідна бесіда, доти нема можливості зберегти цю НМ та забезпечити її розвиток. Без єдиної літературної мови не можливий розвиток шкільництва, літератури, науки, техніки, а також контактів між людьми. Ця істина стосується всіх народів світу. І під найстрашнішим довготривалим утиском народи живуть, поки живе їхня мова. І навпаки, навіть на волі народ зникає тоді, коли з будь-яких причин зникає його мова.

Тому національна мова, мовна практика народу чи національної меншини має вирішальний вплив для існування кожного народу і кожної національної меншини.

35. Чи існує спільний корінь української мови і закарпатських діалектів?

Українська народна мова, як і кожна інша мова, має багато діалектів. Українські діалекти (говори) поділяються на три групи: північні, південно-східні та південно-західні. До південно-західних українських діалектів належать і закарпатські говори (також і українські говори Чехословаччини).

Українські говори Пряшівщини (як кожен інший український діалект), як форма народної мови на певній території, мають спільну основу з українською національною мовою і, крім того, деякі свої фонетичні, граматичні та лексичні особливості.

Якщо порівняти діалекти русинів-українців Пряшівщини із словацькою та російською мовами та їх діалектами, то однозначно виходить, що ці діалекти належать до українських. (Цей факт визнають навіть найвизначніші сучасні словацькі мовознавці, які з різних міркувань може й воліли б мати Словаччину в мовному відношенні чисто словацькою.) Ці діалекти зберегли фонетичну систему і граматичну будову української національної мови.

Перш за все, словацька мова, подібно як усі інші мови Західної Європи, вживає латинські букви. Українці Чехословаччини, як всі інші українці, як і всі східнослов'янські народи, вживають кирилицю, або так звані "руські букви". Вже цієї різниці вистачить, щоб ніхто не міг зачисляти нашу бесіду до словацької.

Якщо порівнювати слова українських говорів Пряшівщини зі словами словацькою, російською та українською мов, то найбільше слів цих говорів є такі самі, як в українській мові. Всі старі слова народної бесіди, всі назви частин тіла, назви праці, рухів, станів і предметів праці, назви зерна і худоби, назви дерев, птахів, природи – тобто всі слова народної бесіди (а їх тисячі і тисячі!), окрім слів нових, з XIX–XX ст., які до нас прийшли від мадярів, німців, чехів, словаків, всі ті слова є такі самі, як в українській бесіді.

Спільними з українською мовою є також всі основні фонетичні (звукові) особливості українських говорів Пряшівщини. Це свідчить про спільний корінь українських говорів Пряшівщини з іншими українськими діалектами та із загальнонародною українською мовою.

Правда, бесіда українців Східної Словаччини є найвіддаленішим, окраїнним українським діалектом, якийеже із словацькою мовою. В минулому русини-українці змушені були засвоювати бесіду панівної нації (зокрема, угорської), що не могло не позначитися і на їхній руській бесіді, в яку увійшло досить угорських і німецьких слів (угорські: біров, боканчі, тейка, тinta тощо; німецькі: grosbuch, bіglایz, anցug, գver, ցug та інші). Водночас мова русинів-українців зазнає впливу і з боку словацької мови. Цей вплив посилився з виникненням Чехословачкої Республіки, коли словацька та чеська мови стали офіційними мовами діловодства, законодавства і т.д. Отже, в мову русинів-українців потрапляє ряд словацьких виразів (даньовий уряд, берний уряд, предноста, жадость, колок, знамка та інші). І в наш час мова русинів-українців

засвоює слова і вирази із словацької мови. Це зумовлено становищем національної меншості, члени якої володіють також мовою основного населення держави, з мови якого в нашу бесіду потрапляють саме слова-назви різних нових знарядь і процесів праці (председа, ошипарня, обец і под.). Це зумовлене тим, що українська мова на Східній Словаччині була лише мовою школи, літератури, радіо, театру, але не була мовою діловодства (урядування) і виробництва в матеріальній сфері, тому з тих галузей народна мова русинів-українців Словаччини засвоює найбільше словацьких слів.

Отже, державна відокремленість від інших українських земель, споконвічний взаємний вплив інших говорів були причиною того, що в нашій народній бесіді, з одного боку, збереглись давні українські мовні особливості, а з другого – з'явилися нові слова, яких не знає загальнонародна українська мова.

36. Чому українське населення Закарпаття та Пряшівщини так довго називало себе русинами, а не українцями?

Український народ, як майже кожен народ в Європі та інде у світі, не завжди називався українським, і його мова теж не завжди називалася українською.

Першою загальновизнаною та пошиrenoю назвою народу та держави Київської Русі були назви "русин", "руський", "Русь". Після розпаду Київської Русі українці потрапили під панування Литви, пізніше – Польщі та надалі називали себе русинами, руськими людьми, а свою бесіду – руською. Слово "русин", "руський", як назва українського народу, дожило з цим значенням до наших днів, зокрема, у відрівніх від українського народу західних його частинах та в нашому краї. На Україні між тим прижилася новіша назва – "Україна" (вперше згадана у 1187 році), "український народ", "українська мова", хоча вживалися й інші назви.

Щоб не визнавати українського народу та присвоїти собі багату культурну та історичну спадщину Київської Русі (українського народу), російський царський уряд перейняв назву "руський" для означення свого московського народу (московитів, москалів, держава яких називалася до того часу "Московів'я"), почав називати себе "руссским" народом, а Петро Перший себе – царем "всія Русі". Українців Росія називала "малоросами" або "южноросами" ще й у XIX і XX ст., Україну – "Южно-руssким краєm". Назва "українець", "Україна" в Росії була кілька десятків разів офіційно заборонена. Понад сотню разів в Росії було заборонено вживання української мови – щоб жодної різниці між книгами, виданими "в нас і в них" (в Україні і в Росії) не було!

Отже, якщо назви "Україна", "український народ", "українська мова" були довгі століття заборонені в Росії (в якій опинилася більша частина українського народу), де не визнавали самого існування окремого самостійного українського народу (та його держави), то як могли називати себе українцями ті невеличкі частини українського народу, які були насильно підкорені

іншими державами та перебували під міцним іноземним національним, релігійним та економічним гнітом та ще й під значним впливом імперського московофільства? Назви "Україна", "український" утримувалися сторіччями в свідомості українського народу, частково і поступово офіційно дозволялися в межах Австро-Угорщини, де проживала друга, значно менша частина українського народу. Тому тільки під впливом поширення українського державницького змагання за визнання українського народу та права на свою державу могла поступово виникати українська національна свідомість та поширюватися також намагання частин українського народу, які мешкали поза межами України чи компактного проживання українського народу, називати себе назвою "українець", "український".

А оскільки офіційна Росія не хоче до сьогодні миритися з існуванням окремого самостійного українського народу та виникненням його держави – самостійної України, тому до сьогодні не вирішено питання національної свідомості та самоідентифікації себе серед українських НМ в країнах Європи.

37. Якою мовою говорили наші предки на Закарпатті?

Найдавніші писемні пам'ятки Закарпаття свідчать про те, що закарпатські українці говорили й писали руською (українською) народно-розмовою бесідою. Ось, для прикладу, уривок літопису села Гуцливе на Верховині: "Року 1660 зима була тверда, сніг упав быв великий так же люде дорогу у ліс протоптати не могли, а як упав на Пущання пилипово, то аж Благовіщенє его рушило... Люде в недостатку соломы хъзы, стодолы подерли марзі. Плуг 16 неділь пустило у поле по рождестві Христовім, й то не всюду по під Бескід".

Такою чи подібною мовою написані також інші писемні пам'ятки Закарпаття. Цей уривок, записаний понад 300 років тому, написаний такою самою руською мовою, якою писали в тому часі також в Україні.

Правда, у другій половині XIX ст. частина закарпатської інтелігенції почала вживати на Закарпатті російську мову, чим до певної міри зашкодила розвиткові української народної мови. Селянські маси закарпатського населення проте говорили по-своєму – "по-нашому", "по-русъки".

Щодо літературної мови, то на Закарпатті протягом сторіч виробились три мовні орієнтації. Частина інтелігенції, як було сказано, не визнаючи існування українського народу та української мови, намагалась запровадити на Закарпатті російську літературну мову. Друга частина інтелігенції, знаючи, що наше населення належить до українського народу, намагалась орієнтувати його на українську літературну мову, а третя частина, будучи найбільш піддатливою асиміляторським намаганням, доводила, що закарпатські русини – і не росіяни, і не українці (ні Москва, ні Київ), а "карпатороси", "угороруси", "підбескідські русини", чим йшла значно на руку мадяризаторам, чехизаторам, словакизаторам. Звідти був уже лише крок до твердження, що закарпатські русини – то "по-руськи говорячі мадяри", чи "греко-католицькі

мадяри", чи "непословакізовані словаки". Нечисленних "карпаторусів" без роду і племені легко було денационалізувати.

Свідками нашої народної мови є писемні пам'ятки. Попри довготривалий національний гніт, часті воєнні події, пожежі, релігійні сварки і т. п., на Закарпатті (подібно, як і на Пряшівщині) збереглось досить таких пам'яток.

Найбільш поширеним видом письменства по всьому Закарпатті в XVII–XVIII ст. були так звані учительні (або толкові) Євангелія, напр.: Пряшівське – XVIII ст., Ладомирівське – XVII ст., Нижньомирошівське – 1759 р., та інші.

Свідками нашої народної мови є й "учительні" збірники, напр.: Литманівський – XVIII ст., Углянський збірник "Ключ" – XVII ст., Ужгородський – XVII ст., Торунський – XVI ст., та інші. Всі вони написані народною руською мовою з незначною домішкою старослов'янських слів.

Переконливими свідками руської народної мови є й дарчі чи інші покрайні написи на церковних книгах, зібрани з багатьох сіл Пряшівщини.

В українських селах Пряшівщини ще у 1947–1949 рр. було знайдено понад 230 церковних книг, виданих в Україні, з покрайніми написами на них. Для прикладу наводимо напис з 1700 р. на Октоїху в селі Біла: "Сію книгу купил раб божий Гриц Гайдош із свойов женов Настасійов за свое здравіє й за отпущеніє гріхов своїх і дал за ню злати 15 і дал єй до церкви білянської до храму рождества Христова а кто бы ей мал отдалити от той церкви будет от царства Христова отдалений..." Цей напис, зроблений майже три століття тому, мало чим різниеться від сучасної народної мови.

Свідками народної мови є й твори діячів XVII–XVIII ст. (наприклад, Михайла Андрелли – "Церковныя бесіди на всі неділі рока на поученіє народное", Михайла Лучкая тощо), а також численні народні пісні, казки та інші твори усної народної творчості.

38. Хто й чому називав закарпатських русинів-українців "русскою народом"?

У боротьбі за політичну владу в Європі царська Росія використовувала всі способи на послаблення сили її противника – Австрії. Тому значну вагу приділяла слов'янам в Австрії. Вже у 1839 р. російський славіст Микола Погодін писав до міністра освіти про величезне захоплення слов'янством серед австрійських слов'ян і радив міністрові допомагати австрійським слов'янам: таємно посыкати їм книги, друкувати їхні твори, назначати премії за задані теми з історії, мови, допомагати укладати словники, граматики, записувати народні пісні.

"Перше право на російську допомогу належить русинам", – писав Погодін у 1842 році. Пізніші роки дають достатню кількість фактів про те, що Росія робила все можливе, щоб повністю дістати під свій вплив, зокрема, все культурно-національне життя закарпатських та галицьких українців. Не визнаючи в себе в Росії існування українського народу та його мови, не могли вони

і розвиток австрійських українців направляти на розвиток народної мови і культури. Хизуючись могутністю Росії і використовуючи природний потяг русинів до "своїх, що за горами", представники царської Росії нав'язували на Закарпатті "Великоруську" літературну мову і таку саму національну орієнтацію.

Закарпатські політичні та культурно-освітні діячі XIX ст. після розчарування в австрійській допомозі у своїй боротьбі проти угорського гніту підпали під вплив царської Росії. Поділяючи думку про те, що російська мова повинна стати загальнослов'янською, окремі закарпатські діячі того часу прагнули зробити російську мову літературною мовою галицьких та закарпатських українців. Ця інтелігенція виходила з помилкового уявлення про єдність "всех России", про те, що на території від Попрада до Камчатки живе єдиний "руsskij народ". Саме тому згадані закарпатські діячі посилено вивчають російську мову, намагаються запровадити її у школи, в літературу, в культурне життя всього Закарпаття. Від російських великороджавників вони передають також назви "руsskij народ", "руsskij язык" для означення русинів-українців Закарпаття та їхньої мови.

Після Жовтневої революції великоросійську орієнтацію на Закарпатті підтримували не тільки великоросійські емігранти, але й місцеві москвофіли, зокрема Русская народная партія (філія чеської партії народних демократів), Общество им. А. Духновича, "Союз русских учителей на Словакии" та інші товариства.

Прихильники цього напряму в Чехословаччині надалі не визнавали існування українського народу, його мови, історії та культури, заперечували належність закарпатського населення до українського народу. Розуміючи, що широкі маси в Карпатах ніколи не засвоюють правильної російської мови, вони зосередили свою увагу лише на інтелігенції, та й тут дозволяли окремі винятки з правил фонетики (зокрема, у вимові), граматики та лексики російської мови, створюючи тим самим окремий "южноруський" чи "пряшівський" варіант російської мови.

Щоправда, москвофіли боролись проти асиміляції місцевого українського населення, за збереження його східнослов'янського (на їх думку – російського) характеру, але водночас, поширюючи російську національну орієнтацію, вони перешкоджали правильному національному усвідомленню місцевих русинів-українців. Саме в цьому полягала шкідливість цього напряму: він сприяв національній дезорієнтації місцевого населення.

Слід додати, що буржуазний уряд ЧСР підтримував мовні сварки, бо вони, крім дезорієнтації та роздрібнення слабких культурних сил місцевого населення, ще й відволікали увагу народу від основного – від соціально-політичних питань.

39. Хто і як проводив мадяризацію українського населення Закарпаття?

Мадяризацію русинів-українців, подібно як і словаків та іншого слов'янського населення Угорщини, проводили панівні кола Угорщини, які мали на меті повністю змадяризувати все слов'янське населення країни.

Існувало навіть кілька проектів насильної, раптової асиміляції закарпатського населення. В одному з проектів планувалося розмістити на постій у слов'янські комітати 60 тис. угорських вояків, які б за три роки асимілювали 60 тис. осель, тобто приблизно 300 тис. населення. Після трьох років ці солдати переводились би в інший слов'янський район.

Мадяризація, однак, проводилася різними способами.

По-перше, всьому мадярському надавалася всеобщна державна чи приватна підтримка (грошова і моральна), все немадярське було позбавлене будь-якої підтримки, проголошувалось за зрадницьке, переслідувалось як протидержавне, небезпечне тощо. Свідомих народних діячів – учителів, священиків, письменників – всіляко очорновали й деморалізували.

Мадяризація проводилася також на підставі різних мадяризаційних законів, якими обмежувались права немадярських мов в школах та діловодстві. Один з таких законів, відомий під назвою "Закон Аппони" (1907 р.), вимагав від усіх учнів країни, що закінчували четвертий клас початкової школи, знання мадярської мови "словом і письмом". Цей закон фактично вимагав мадярських шкіл в усій Угорщині.

Учителі, які наперекір цьому законові пробували вчити народною мовою, зазнавали з боку мадярських владей різних перешкод. Навпаки, за успішне навчання угорської мови міністерство освіти виплачувало вчителям спеціальну грошову винагороду. Подібні винагороди виплачували вчителям-мадяризаторам не тільки шкільні влади, але й різні приватні товариства ("народно-просвітні комісії") тощо.

Мадяризацію русинів-українців допомагала проводити також деморалізована частина "руської" інтелігенції – учителів та духовенства. Так, наприклад, вже в середині XIX ст. ведеться дискусія про те, щоб для галицьких та закарпатських русинів-українців ввести "абецадло" (тобто латинські букви) замість "руських букв".

На початку ХХ ст. мукачівський єпископ Фірцак знову готував заміну кирилиці латинськими буквами у кни�ах церковного характеру. До такої заміни частково дійшло у Пряшівській єпархії у 1915 році. З'явилися окремі молитовники, підручники, навіть спеціальний журнал "Наше отечество", який друкувався латиницею.

Метою такої "уніфікації письма" було те, що старше покоління забуде "руське письмо", а молоде покоління його вже й не буде знати. Отже, впровадження латинського алфавіту на Закарпатті мало відіграти вирішальну роль у процесі остаточної мадяризації русинів-українців Закарпаття. Боротьба проти такої "уніфікації" була боротьбою за збереження національного життя закарпатського українського населення.

40. Якою мовою писали будителі Закарпаття?

До початку періоду національного відродження на Закарпатті вживалася переважно церковнослов'янська книжна мова. Прогресивні діячі Закарпаття того часу (Олександр Духнович, Олександр Павлович, Анатолій Кра-

лицький) розуміли, що таку мову селяни Закарпаття не розуміють, що така мова не відповідає потребам сучасного розвитку народного життя і саме тому в період наростання революційного піднесення стали писати свої твори народною мовою. Це було єдине правильне рішення проблеми літературної мови на Закарпатті, як і в інших народів.

Проте після поразки революційного руху (вже від початку 1850-х років), коли жодні вимоги закарпатських українців не були задоволені, а самі українці Закарпаття були австрійськими властями знову кинені під угорське панування, коли коло активної закарпатської інтелігенції значно звужується, а рівень праці падає, доходить до зміни також і в мовній орієнтації закарпатської інтелігенції. Піддавшись хибній думці, що допомога для закарпатських русинів прийде від царської Росії, що на просторах всієї Росії живе єдиний "руsskij narod", закарпатська інтелігенція перейнялась думкою про необхідність запровадження на Закарпатті російської літературної мови.

Щоправда, сама закарпатська інтелігенція не опанувала добре російської мови, а маси закарпатського населення теж не мали практичної змоги оволодіти цією мовою. Тому робилися спроби наблизити російську літературну мову до народної мови закарпатців вживанням окремих українських слів і граматичних форм та читанням російського тексту народною вимовою.

Однак будителі помилялися у тому, що, перебуваючи під впливом реакційних представників царської Росії, не визнавали існування українського народу з його мовою, історією і культурою. Вони нехтували тим, що українці мали власну літературну мову, українцям Закарпаття значно більччу, ніж російська.

Отже, будителі, з одного боку, виступали проти асиміляції, проти мадяризації русинів Закарпаття, боролись за збереження східнослов'янського характеру цього населення, з другого боку – намагались впровадити на Закарпатті російську літературну мову (і то в часі, коли вже існувала українська літературна мова і художня література, яка у творчості Тараса Шевченка випередила всі слов'янські літератури щодо гостроти поставлених питань і впливу на народні маси) і таким чином свідомо чи несвідомо перешкоджали скорішому національному усвідомленню населення і швидшому засвоєнню знань у школах.

Найактивнішими прихильниками вживання російської літературної мови на Закарпатті в другій половині XIX століття були Адольф Добрянський, Іван Раковський, Іван Сильвай, Олександр Митрак, Євгеній Фенцик та Юлій Ставровський-Попрадов.

Проте інші будителі, зокрема О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький, розуміли, що для народу треба писати мовою народу, йому близькою і зрозумілою. Саме тому твори для народу вони писали народною мовою, що, безсумнівно, було демократичним явищем. Не дивно, що саме ті будителі є до сьогодні найпопулярнішими серед населення.

41. Яку мовну політику проводила на Закарпатті Чехословаччина?

Після приєднання Закарпаття до Чехословаччини знову постає питання літературної мови для населення цього краю. Оскільки аж до Першої світової війни тут не існувало єдиної літературної мови, закарпатська інтелігенція і не мала єдиного погляду на літературну мову Закарпаття. Отже, оновлюються і продовжують співіснувати три мовно-національні орієнтації: російська, українська і місцева руська (або карпаторуська), яка наприкінці 20-х рр., по суті, переходить до української.

На початку 20-х років чехословацький уряд офіційно висловлюється за вживання на Закарпатті такої літературної мови, яку тоді вживали галицькі українці, тобто української, але зі старим етимологічним правописом. Якби чехословацький уряд був зістав при таких поглядах, на Закарпатті могло дійти до позитивного розв'язання мовно-національного питання. Проте на практиці чехословацький уряд підтримує російський мовно-національний напрям, а також спроби створити окрему карпаторуську мову. Отже, щоб не дійшло до згоди, до перемоги одного напряму, чехи підтримують усі мовні напрями.

Сама місцева інтелігенція не спроможна була припинити мовні сварки і розв'язати мовне питання на користь котроїсь одної мови.

Використовуючи мовний хаос, чехословацька влада проводить свою політику: засновує на Закарпатті чеські школи, впроваджує чеську мову в діловодство, створює паралельні класи з чеською мовою навчання в середніх школах, надає підтримку чеським молодіжним організаціям на Закарпатті, видає чеські газети тощо. Причому чеські школи та класи, добре обладнані інвентарем, були у кращих будинках, і отримували помітну фінансову, моральну, державну і приватну допомогу та підтримку.

Поряд з тим чеська влада забороняє вживання тут слів "українець", "український".

У другій половині 20-х років Закарпатська комуністична організація КПЧ – під впливом рішень п'ятого засідання Комінтерну – переключається на загальнонародну українську літературну мову і пропагує національну єдність закарпатських українців з українцями Радянської України, Галичини й Буковини.

Проголошення єдності закарпатських українців з українським народом Радянської України, голоси закарпатських українців за возз'єднання з Радянською Україною розцінювались буржуазним чехословацьким урядом як намагання порушити єдність республіки. Тому в 30-х роках чехословацький уряд все більше офіційно підтримує російську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті, репрезентовану перш за все численним загалом російських емігрантів, яка, на його думку, не становила загрози для республіки.

Зрозуміло, що таку національну політику проводила чехословацька буржуазія не тільки в шкільництві. За національними поглядами обирались також

люди на адміністративну чи іншу роботу. Все це робилося з метою перешкодити нормальному національному усвідомленню українського населення.

42. Хто й чому відстоював "русинську" орієнтацію?

Ми вже зазначали, що найдавнішою назвою українців є назва "русин". Ця назва збереглася серед закарпатських українців аж до наших днів. Проте, називаючи себе русинами, населення Закарпаття ніколи не переставало вважати себе частиною більшої національної спільноти, що існує за Карпатами.

Проте так звана русинська мовна і національна орієнтація, що поширювалася на Закарпатті (зокрема на Пряшівщині) у 20–30-х рр. ХХ ст. (коли прогресивні сили Закарпаття відстоювали національну єдність закарпатських русинів з усім українським народом), висувала ідею створення окремого "русинського" чи "карпаторуського" народця, з окремою "русинською" мовою, який не мав би нічого спільного ні з українським, ні з російським народами, їхньою культурою, історією, мовою.

Ідею створення окремого "русинського" народу висувало, зокрема, уніатське духовенство мадярської орієнтації. Цю ідею охоче підтримувала чеська і словацька (ще раніше й мадярська) буржуазія, бо такий народець, – з невеликою місцевою історією і культурою, з невиробленою літературною мовою, відріваний від живого зв'язку зі своїм народом, – було б дуже легко асимілювати й повністю його підкорити та ліквідувати. А саме це мала на увазі аж до наших днів кожна панівна нація, якій тою чи іншою мірою вдалося на якийсь час заволодіти закарпатським населенням.

Ось у чому полягала й полягає шкідливість "русинської" мовної, культурної і національної орієнтації, хоч сама належність до русинів не мусить мати нічого спільного з цією орієнтацією. Якщо хтось називає себе русином і усвідомлює собі цю назву як старовинну назву українського народу, то це симпатичне явище і його можна розуміти як небажання змінювати орієнтацію своїх предків – дідів і прадідів. Однак якщо сучасні русини—"антурайнці" твердять, що вони є русинами, які не мають нічого спільного з українцями, то вони фактично підтримують офіційну політику асиміляції та ліквідації руського населення за Карпатами.

43. Хто відстоював українську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті?

Українська мовно-національна орієнтація на Закарпатті є найдавнішою орієнтацією українського населення Закарпаття, хоч сторіччями не була панівною орієнтацією серед інтелігенції.

У той час як московофільство виникло від середини другої половини XIX ст., як русинська орієнтація виникла і виразніше поширилась лише у

ХХ ст., українська орієнтація веде свій початок від усвідомлення національного життя закарпатського населення і то безперервно аж до наших днів.

Ми вже вказували на численні факти того, що після переселення за Карпати руське населення ще упродовж сторіч жило під безпосереднім впливом народної культури того народу, від якого його насильно відірвали: розмовляло тою самою мовою, жило тою самою народною творчістю, одержувало звідти такі самі книги, які вживались й у дома, в Україні, туди посыпало на навчання своїх юнаків, звідти одержувало священиків тощо. За прикладом України почало переписувати книги, творити власні хроніки, збірники пісень, власні літературні твори, збірники проповідей тощо. Все те на тій самій основі, тією ж народною мовою, як і по той бік Карпат.

Перший помітний програш у постійній боротьбі за збереження свого східнослов'янського обличчя закарпатське населення зазнало лише 1648 року, коли обіцянками, підкупом і підступом сильні слуги всюдиущого Риму нав'язали йому церковну унію з Римом (Ужгородська унія), але й тоді збереженім зістав східний "руський" обряд цієї віри.

Хоч церковнослов'янська мова як літературна затрималась найдовше саме серед закарпатських українців (бо її сильна традиція не дозволяла асимілювати це населення), все ж таки і за панування цієї (церковнослов'янської) мови виникали твори, писані народною мовою (напр., "Церковні проповіді" Михайла Лучкяя).

Саме на цій основі в середині XIX ст. виникає сильний напрям у боротьбі за народну мову (О. Духнович, О. Павлович та ін.), яка не заникає, незважаючи на пізніше виникнення і велику підтримку москофільства чи на сильний тиск мадяризації.

Під кінець XIX ст. народний напрям знову здобуває помітне місце серед інших мовних напрямів, хоч саме він живе весь час без будь-якої офіційної чи приватної підтримки, а лише на багатій народній культурі, на нависихаючих народних джерелах, які (замість усяких запроданців, перевертнів чи зрадників-перебіжчиків до різних ворожих таборів), знову й знову постачають скромних, але завзятих працівників на ниві народній.

У міру того як демократизувалося життя народу, помітним ставав і народний струмінь у культурному житті. А після того як соціальну боротьбу на Закарпатті очолила комуністична партія і офіційно проголосила єдність закарпатського населення з українським народом, замкнулось кільце, яке тисячу років тому було насильно розірване.

Сотні священиків, діячів культурного і суспільно-політичного життя, вчителів, народних агітаторів, народних співаків, казкарів, десятки хронікарів, сільських грамотів, народних поетів – найчастіше безіменних – разом з окремими інтелігентами протягом століть утримували вогонь народного життя і зберегли його до наших днів.

Якщо йдеться про Пряшівщину (після роз'єднання Закарпаття 1918 року), то тут формується свідома група української інтелігенції наприкінці 20-х років (письменниця Ірина Невицька, професор Михайло Маційович, Денис Зубрицький, Еммануїл Бігарій, Йосиф Дюлай та інші), яка усвідомлює

собі, що до народу треба звертатися його рідною і зрозумілою йому мовою. Такою мовою була руська (українська).

Прихильники русько-українського напряму засновують і свій друкований орган "Слово народу" (Пряшів, 1931 – 1932 рр.) – газету, яку видають українською мовою і за новим фонетичним правописом (таким, як пишемо нині).

Ця частина інтелігенції, слідом за прогресивними діячами Закарпаття, відстоє погляд, що русини Пряшівщини мають таку саму бесіду, звичаї, віру, як іх брати за Карпатами. Отже, русини Пряшівщини є частиною 50-мільйонного українського народу і тому вони мали б вживати й спільну назву, яка вживався за Карпатами, де вона поширилася раніше, витиснувши старші назви "русин", "руський". "Українець", "українська мова" є єдино правильною, а також офіційною назвою для русинів-українців, що живуть за межами України (в Польщі, Чехословаччині, Румунії та інших країнах). Саме така назва відбиває національну єдність українців усіх земель.

Після 1945 р., незважаючи на значне пожвавлення російської орієнтації, за український напрям стали виступати як значна частина свідомої інтелігенції (що знайшло своє відбиття у пресі, радіо, театрі), так і до певної міри органи українського культурного життя – Реферат українських шкіл та Українська Народна Рада Пряшівщини. За українську національну орієнтацію 1945 року висловилась і Комуністична партія Чехословаччини.

44. Якою була мовна політика на Пряшівщині від 1945 до 1951 року?

Початком 1945 р., коли ще не було остаточного уявлення про характер нової Чехословаччини, представники українського населення Пряшівщини революційним шляхом під час воєнних подій 1 березня 1945 р. створили свій верховний орган влади – Українську Народну Раду Пряшівщини (далі – УНРП).

Словачська Народна Рада (далі – СНР), як верховний орган влади на Словаччині, у відповіді на меморандум УНРП від 6 червня 1945 р. взяла до уваги виникнення і програмні документи УНРП, виділила для представників українського населення Пряшівщини п'ять депутатських місць в СНР, дозволила зорганізувати Реферат українських шкіл (РУШ) і практично забезпечувала бюджет УНРП.

УНРП з перших днів свого існування розгорнула широку високопрофесійну діяльність з організації шкільництва та молодіжного життя взагалі, організації охорони здоров'я населення та налагодження щоденного економічного та культурного життя краю, знищеного війною, в якому проживало українське населення.

Оскільки поступово окремі революційні завоювання переводились у законні форми, то права УНРП у складній політичній боротьбі в республіці постійно зменшувались та звужувались. Нарешті, її існування не було закріплено в новій конституції ЧСР, внаслідок чого від середини 1949 р. УНРП була

змушена значно обмежити свою діяльність, а влітку 1951 р. доходить до фактичного припинення її існування.

За весь зазначений період чехословацькі органи влади не висловлювались офіційно про культурно-національні справи української меншини Чехословаччини, зважаючи на факт існування УНРП, і зосереджували увагу на головних політичних і господарських проблемах життя країни.

УНРП, що виникла внаслідок національно-визвольної боротьби українського населення Чехословаччини, була уповноважена захищати соціальні, національні і культурні права української меншини Чехословаччини. Отже, УНРП була компетентною втручатись і питання літературної мови.

Проте УНРП не зайніяла чіткої позиції в цьому питанні. Рада назвала себе українською, що мало відбивати розуміння національної єдності українського населення Чехословаччини з українським народом, перш за все – з українцями радянського Закарпаття. На своєму з'їзді у березні 1945 р. Рада, звертаючись у вітальних телеграмах до керівних діячів Радянського Союзу та його верховних органів, неодноразово підкреслювала, що населення Пряшівщини є таке саме як населення Закарпаття і висловлювала прохання вирішувати питання Пряшівщини так само, як вирішується це питання на Закарпатті.

Однак на практиці Рада надавала перевагу традиції та післявоєнній моді: в діловодстві вживала російську мову, в друкованому органі "Пряшівщина" переважала російська мова. Дитячий журнал "Колокольчик-Дзвіночок" був двомовним (що зазначалося вже у назві). "Карпатська звезда" (видавалась у Празі в 1946–1948 рр.) виходила спочатку російською мовою, пізніше її перейменували на "Карпатську зірку" і видавали українською мовою. Подібно й "Піонерська газета" виходила спочатку як "Піонерская газета".

Місцеві письменники пробують писати то російською, то українською мовою. Того ж 1949 р. з'являються в тому ж видавництві дві книги місцевих поетів: Федора Лазорика "Слово гнаних і голодних" та Івана Мацинського "Белые облака".

Український народний театр та українське радіомовлення у Пряшеві спочатку вживали паралельно то російську, то українську літературні мови.

Щоправда, УНРП не перешкоджала вживанню української мови, але вона й не проводила якоїсь роз'яснювальної роботи щодо необхідності переходити на українську літературну мову. Такої роз'яснювальної роботи не проводив і РУШ, хоча планував поступовий перехід шкіл на викладання українською мовою.

Фактично мовна плутанина тривала на Пряшівщині до початку 50-х рр., коли у розв'язання цього питання втручається Комуністична партія Чехословаччини та словацькі державні органи, які замість планованого поступового переходу на викладання українською мовою у школах реалізували цю важливу зміну одноразово – протягом двох навчальних років, що помітно зашкодило планованій акції та її позитивним результатам.

45. Яку роль у поширенні національної свідомості відіграли школи на Пряшівщині?

Після визволення Чехословаччини оновилося навчання в російській гімназії та російській учительській семінарії у Пряшеві, було засновано російську гімназію у Межилабірцях (у 1946 р. її перенесено в Гуменне), російську торговельну академію у Пряшеві, згодом російську гімназію у Свиднику, педагогічну гімназію у Пряшеві (пізніше перенесену у Межилабірці і знов у Пряшів), цілий ряд російських середніх шкіл.

Згадані середні школи мали величезне значення для українського населення Чехословаччини. Вони дали змогу сотням здібних селянських дітей здобути середню освіту. Вони виховали сотні молодих людей, які успішно включилися у будівництво нашої країни чи продовжували навчання у вищих школах.

Проте виховання тут велось російською мовою, на основі російської культури. Отже, випускники згаданих шкіл вважали себе частиною російського народу, місцеву мову й культуру – частиною російської мови й культури.

Українська мова, культура й історія українського народу не входила в навчальні програми цих шкіл. Обміналось також історичне минуле закарпатських русинів-українців. Навіть більше – значна частина випускників згаданих шкіл не визнавала існування українського народу, його мови, культури, історії, вважаючи все українське штучним витвором сепаратистів та ворогів "єдиної неподільної Росії".

Роки праці на різних (часто відповідальних) ділянках культурно-політичного життя країни, навчання у вищих школах не завжди вправляли прищеплену мовно-національну орієнтацію згаданих випускників російських шкіл.

Наведені факти пояснюють ту обставину, чому випускники російських середніх шкіл Пряшівщини, в основному добре підготовлені до практичного життя, не відіграли тої позитивної ролі в культурно-національному житті, яку вони, згідно з їх цілковитою політичною активністю та освітою, могли відіграти. Не знаючи літературної мови і не маючи елементарних знань з історії та культури українського народу, частина з них до сьогодні не знайшла способу зблизитись з культурно-національним життям рідного українського населення. Навпаки, часто вони поширювали помилкову культурно-національну орієнтацію і в цілому радше стримували національне усвідомлення українського населення ЧСР чи навіть перешкоджали йому.

46. Коли і як було впроваджено українську культурно-національну орієнтацію на Пряшівщині?

УНРП і РУШ не спроможні були припинити існуючий хаос у національній орієнтації українського населення Чехословаччини – цей довгорічний ре-

зультат асиміляторської політики панівних націй. На початку 50-х років у рішення цього питання втручається Комуністична партія Чехословаччини.

Згідно з науковими даними про походження і характер цього населення, згідно з його віковічними прагненнями та прагненням найкращих його представників до єдності з народом по той бік Карпат, Комуністична партія прагне розвивати в тому дусі також практичне культурно-національне життя цього населення

На підставі наукових даних (порівняння мови, народної творчості, народної культури місцевого населення) робляться правильні практичні висновки, що в Східній Словаччині живе таке саме населення, як і по той бік Карпат – в Радянській Україні; отже воно повинно і носити спільну назву, і вживати спільну літературну мову, розвивати спільні риси єдиної народної культури.

Саме тому в російських школах Пряшівщини від 1951 р. впроваджується українська мова, і протягом двох років всі ті школи переходятять на українську мову викладання.

Необхідно підкresлити, що УНРП, РУШ та й інші представники українського населення Пряшівщини планували здійснити зміну навчальної мови у школах з російської на українську поступово – від перших двох класів. З цією метою вони й підготували та провели підготовчий курс з української мови для учителів початкових класів народної школи. Така зміна навчальної мови не викликала б жодних практичних проблем в школах для українського населення. (В окремих селах вже й до того часу навчання велися українською літературною мовою і жодних протестів проти цього ні з боку учнів, ні з боку їх батьків не було). Саме тому словацькі державні органи прийняли рішення про раптову одноразову зміну навчальної мови в школах для українського населення одночасно у всіх класах і всіх типах шкіл – протягом 1951–1952 та 1952–1953 навчальних років, – що не могло не привести до значних проблем з реалізацією таких величезних та суттєвих змін у всій шкільній системі для українського населення країни. Тож для "нових" шкіл не було найнеобхідніших підручників, належної кількості підготовлених учителів, непідготовленими до таких змін були не тільки учні та їх батьки, але й населення українських сіл.

Причому не можемо не взяти до уваги факт, в якій цілковитій політичній ситуації було проведено ці зміни: оптакія понад 12 тисяч українців в Україну і перші страшні інформації про їх життя в Радянському Союзі, ліквідація УНРП, РУШ, СМК, всієї післявоєнної преси, заборона греко-католицької церкви, початки атеїстичної пропаганди, заснування рішенням ЦК КПЧ комуністичного Культурного союзу українських трудящих та комуністичної преси, початки колективізації сільського господарства в країні та найбільший розгул культу особи та зловживання владою в Радянському Союзі. Саме в тому часі та в такій неймовірно складній атмосфері антиукраїнські сили дістали величезний аргумент проти українських шкіл, який належно використали, твердячи: "Тисячі вас уже переселили, взяли вам віру, беруть вам землю, заводять вам українські школи, а тоді й усіх вас вивезуть на Україну".

Необхідно визнати, що в такій конкретній ситуації українці не знайшли діючих аргументів проти такої антиукраїнської пропаганди. Не може бути сумнівів, що історично ваги акцію було навмисне проведено саме в тому часі і саме таким способом.

Отже, й саме створення Культурного союзу українських трудящих (КСУТ, 1951 р.), було проведено з волі партії в тому ж часі та вкрай несприятливій атмосфері. Причому, якщо УНРП було створено все-таки "з волі народу на з'їзді народних представників українських районів Пряшівщини", то підготовка установчого з'їзду КСУТ повністю проходила під "керівництвом" партії. Тому КСУТ, який міг проводити лише культурно-виховну роботу між українським населенням Пряшівщини (причому не мав права навіть найменшою мірою втручатися у рішення жодних шкільних, культурних чи соціальних проблем української меншини), міг мати тільки мінімальну підтримку місцевої інтелігенції та населення і лише поступовою наполегливою діяльністю вузького кола активу та співпрацівників здобував своє місце у житті. Після виникнення КСУТу починає виходити партійна газета "Нове життя" (Пряшів, вересень 1951 р.), журнал КСУТу "Дружно вперед" (Пряшів, вересень 1951р.) та літературний журнал української секції Спілки словацьких письменників (УС ССП) "Дукля" (Пряшів, зима 1953 р., тобто від початку 1953 року) – всі українською мовою.

На українську мову повністю переходить УНТ та українське радіомовлення в Пряшеві. Художні твори починають виходити переважно українською мовою. І така практика театру, радіо та видавництва не могла не викликати певне незадоволення, зокрема між прихильниками "русскої" орієнтації.

Зрозуміло, що така історична зміна в національній орієнтації українського населення в часі, коли за шість років післявоєнного розвитку дійшло до цілковитого обrusіння культурного життя населення, принесла з собою, крім незаперечних успіхів, цілий ряд проблем. Через складність ситуації доходило й до протестів частини населення, яке, не маючи змоги впливати на різні економічні та політичні зміни у своєму житті, все своє незадоволення виливало у протест проти української школи. А державні органи навіть незначні протести проти зміни навчальної мови в руських школах з великою охотовою використовували для заснування в українському селі словацької школи, що й було метою антиукраїнської пропаганди, яка й заохочувала населення до подібних протестів. Отже, проблеми українського шкільництва, які виникли на самому його початку, навіть пізніше ніхто населенню не пояснив і вони фактично до сьогодні зістають нероз'язаними.

47. Якими є результати мовної боротьби серед українців Чехословаччини?

Мовна боротьба – боротьба за літературну мову і національну орієнтацію, за розвиток шкільництва й культури, яка в нашого населення триває вже більше ніж сто п'ятдесяти років, поїдала значну частину енергії самих

борців і спричинилася скоріше до застою в цілому ряді галузей культурно-національного та й політичного життя (в самому шкільництві, в журналістиці, художній літературі, у ставленні населення до інтелігенції, а інтелігенції – до населення, у самій національній свідомості, у засвоєнні культури свого народу і свого населення тощо), ніж до їхнього розвитку.

Мовна плутанина (паралельне вживання кількох мов – церковнослов'янської, російської, місцевих діалектів української мови чи так званого "язичія" – суміші всіх трьох мов, до якого доходило в різних руських школах того ж містечка, навіть у тій самій школі чи в тому самому класі) тривала фактично до 50-х років ХХ сторіччя.

Через це дробилися без того незначні сили населення та його інтелігенції на різні, часто протилежні чи й ворожі одна одній групи, внаслідок чого не могло дійти до виникнення якогось одного солідного і скільки-небудь могутнього товариства, журналу, видавничого почину чи об'єднання всіх сил населення для спільної боротьби проти загального всеобщого гноблення.

Внаслідок вищесказаного значно відставав рівень шкільництва, не виникала народна інтелігенція з єдиним поглядом на потребу розвитку культурно-національного життя народу, а виникали лише окремі товариства, нечисленні групи чи, скоріше, окремі особи – активні працівники на ниві народного життя, та й ті часто витрачали багато енергії на несуттєві речі.

Вороги народу використовували всі засоби для підтримки окремих напрямів та їх представників, підкупали та залякували окремих осіб, морально нищили стійких працівників. Процвітало пристосовництво, кар'єризм, демагогія та інша аморальна практика. Все це несло із собою величезні шкоди та втрати для народу. Таке ставлення до розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини значно послабшало після 1945 року, проте повністю ніколи не зникло, і тому після 1968, зокрема після 1989, року наново оживає ніби реабілітація русинів, проте насправді, як давній випробуваний засіб асиміляції русинів-українців. Доказом цього є посилене словакізація та латинізація всього нашого культурно-національного (отже, й церковного) життя.

Тому сьогодні вже не досить говорити про значно розпорощені творчі сили українців Чехословаччини, а слід констатувати фронтальний наступ ліквідаторів на всі прояви культурно-національного життя української меншини країни.

48. Що спричинилося до "непопулярності" української мови на Пряшівщині?

Український національний рух протягом століть жорстоко придушувався обома найбільшими європейськими імперіями, в яких жили українці, – Росією і Австрією. Зокрема, Росія не визнавала існування українського народу, його мови та культури, не дозволяла відкривати українські школи, вживати українську мову, навіть українські народні пісні вимагала записувати

іншою мовою. Відомо, що не меншою ненавистю до всього українського були сповнені й москвофіли Галичини та Закарпаття.

Буржуазні режими, які виникли після розпаду Австро-Угорщини, – ЧСР, т.зв. Словацька Республіка, Угорщина, Польща – так само не визнавали право українців на свій національний розвиток. Вони цілими десятиріччями дезорієнтували національний розвиток українського населення за Карпатами. На означення цього населення, його мови вживалися десятки різних назв: "русин", "руsnak", "руський", "руssкий", "угоррос", "карпаторос", "подкарпатські русини", "пряшевские russкие" тощо, – лише не назва "українець", до якої виховувалась огіда, як до чогось нечесного, зрадницького, чужого.

Назву "українець" та й взагалі українську орієнтацію в 20-ті роки на Пряшівщину принесли люди, яким місцеве населення не завжди довіряло. З того часу недоброзичливі елементи українського руху постійно намагаються ототожнити все українське з сепаратизмом, зрадництвом, в результаті чого часом і "прогресивні" люди "недолюблюють" українців. Цей вплив помітний у Словаччині й до сьогодні.

Значною перешкодою українському рухові була сама інтелігенція, вихована на "москвофільських" чи "русинських" традиціях. Зміна національної орієнтації, на цей раз на правильну, була для неї, а часто і для простого населення, національною зрадою. Століттями на всі спроби ворогів змінити його національність населення відповідало: "Я русин!". Так звана народовецька інтелігенція, що в 30-ті роки виступала за українську мову, не мала великого впливу на русинів Пряшівщини. Її діяльність не створила достатньо міцного підґрунтя для доброго сприяння української орієнтації після визволення.

Немаловажною обставиною непопулярності української орієнтації на Пряшівщині було й те, що до визволення тут не було такого сильного українського напрямку, як то було на Закарпатті. Навіть після 1945 р. тут не приділяється належна увага підготовці переходу на українську мову.

До непопулярності української мовної орієнтації на Пряшівщині, як ми вже зазначали, найбільше спричинилося те, що її було впроваджено одноразовою кампанією держави та Комуністичної партії без потрібної підготовки і то в надзвичайно складний період життя населення – коли руйнувалися його багатовікові приватновласницькі, релігійні та й інші устої.

Часто проти української літературної мови висувалися аргументи, що окрім її слова й вирази не зrozумілі населенню. Слід підкresлити, що місцеві "мовознавці" у 50-х роках допускалися значних помилок у тому, що не клали народну мову населення в основу української літературної мови, а творили цю мову за так званим "зеленим" словником Калиновича (не дозволялось вживати слово "вогонь" – лише "багаття", "пліт" – лише "тин", "ногавиці" – лише "штани", "будемо робити" – лише "робитимемо", "нароком" – лише "навмисне" і т.д.). Досить порівняти практику Пряшівщини та Закарпаття: закарпатська українська літературна мова – жива, розмовна – до сьогодні рясніє народними, діалектними словами й виразами, проте граматично впорядкована на основі української граматики. Це вважається збагаченням української мови. Проте на Пряшівщині – частині, ще більш віддаленій від

ядра українського народу, не дозволяли вжити жодного живого народного слова, якщо його не було в "зеленому" словнику Калиновича. Оцей догматичний підхід до народної мови призвів до неабияких шкод.

Ми вже вказували, що українські діалекти за Карпатами є найзахіднішими українськими діалектами, що діалект не дорівнює літературній мові. До того ж закарпатські діалекти майже тисячу років були відірвані від бесіди основної маси українського народу, отже, окрім відмінності між діалектом і літературною мовою тут є і завжди будуть. Проте лише на підставі діалектних відмінностей між розмовною та літературною мовою ніде в світі не творять нової мови.

Поширенім був і такий аргумент: "Куди піду з українською мовою?" Дійсно, спочатку мережа українського шкільництва не була добудована. Українськими були лише неповні середні школи та гімназії. Поступово майже при всіх середніх фахових школах Пряшівщини виникли такі ж українські школи або українські паралельні класи, що давало можливість учням українських шкіл у значній кількості вступати у різні спеціальні школи, звідти – на український відділ Пряшівського педагогічного факультету чи україністику філософського та педагогічного факультету, на україністику Празького філософського факультету чи однаковим правом зі словацькими учнями – до будь-якої іншої вищої школи в республіці. Кількість випускників українських середніх шкіл, що вступили до вищих закладів Чехословаччини та успішно їх закінчили, міцно вдаряє по такому аргументові, проте він все-таки роками діяв, зокрема у випускників, яких через недосконалі написання в школі не було прийнято у вищі школи, та в їх батьків.

49. Чи дійсно українці Пряшівщини не розуміють української літературної мови?

Серед аргументів проти введення української мови часто можна було почути, що українська літературна мова не зрозуміла українцям Пряшівщини.

Окремі аспекти цього питання ми вже пояснили у відповідях на попередні питання.

Слід знову підкреслити, що переважна більшість слів народної мови українців Пряшівщини є та сама, що й в українській літературній мові.

За всіма мовними законами наша народна мова і українська літературна мова має спільний корінь, ту саму мовну (лексичну, фонетичну, граматичну й фразеологічну) систему. Без сумніву, наша народна бесіда є найближчою-з-поміж усіх мов до української літературної мови і найрозуміліша їй.

Можна наводити цілі сторінки українського літературного тексту, десятки українських народних пісень (усі закарпатські, галицькі, буковинські, значну частину народних пісень центральних українських земель), десятки українських народних казок, де все буде зрозуміле українцеві Пряшівщини.

Зрозуміло, можна наводити також слова або й цілі речення, зокрема технічних чи наукових текстів, які неосвіченій людині будуть незрозуміли-

ми, проте таке явище характерне для всіх літературних мов, наприклад німецької, англійської, словацької та інших.

Аргументом про незрозумілість української літературної мови місцевому населенню Пряшівщини, за яким, зрозуміло, була певна частка правди на самому початку введення тієї мови на Пряшівщині, найчастіше користувалась найбільш несвідома частина населення (так інтелігенції), яка іншого аргументу не мала, а все-таки з якихось потайних міркувань (найчастіше під впливом агітації) вважала за необхідне виступати проти впровадження української літературної мови для потреб українського населення Чехословаччини.

СУЧАСНИЙ СТАН КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

50. Які основні тенденції розвитку української літературної мови в Чехословаччині?

Українська літературна мова в Чехословаччині, подібно як і словацька, чеська та літературні мови в інших країнах, зазнають постійного впливу різних зовнішніх і внутрішніх факторів.

Із зовнішніх чинників, що діють на українську літературну мову в Чехословаччині, є її постійне необхідне контактування та взаємодія із словацькою літературною мовою (та її говорами), яка недавно стала державною мовою. "Результатом цієї взаємодії є постійний процес запозичення місцевою українською літературною мовою із словацької літературної мови слів (термінів) на означення різних нових понять господарського, культурного та суспільно-політичного життя (напр.: культурний дім, повереництво шкіл, крайський уряд, даньовий уряд, обецний уряд, і т. п.). Особливість контактування із словацькою мовою полягає у нерівності статуту обох мов (поширеність словацької літературної мови в усіх сферах життя й обмеженість уживання української літературної мови лише культурно-виховною сферою життя русинів-українців Чехословаччини). Результатом такої взаємодії є й наявність українсько-словацької двомовності (блінгвізму), характерною особливістю якої є її однобічність: обома мовами владіє і користується тільки українське населення. Саме тому фіксується здебільшого й однобічний вплив словацької мови (лексики, граматики, фонетики, стилістики й навіть пра-вописних норм) на українську літературну мову".

Із внутрішніх факторів, що діють на українську літературну мову в Чехословаччині, слід згадати тенденцію до однакової (єдиної) української літературної мови передусім з народом України. Водночас тут діє друга тенденція – наближення української літературної мови до місцевих потреб, місцевих умов. Обидві тенденції співіснують з часу запровадження української літературної мови в Чехословаччині. Обидві тенденції мають своє виправ-

дання: перша – зберегти характер української літературної мови, друга – відбити, зокрема в її лексиці, всі багатства місцевої народної мови (діалектів) та всі специфічні реалії життя та діяльності місцевого населення. Ці дві тенденції в українській літературній мові можуть реально співіснувати.

Проте останнім часом з політичних, а не мовознавчих доводів поширилося намагання воскресити колишню тенденцію створення власного "русинського літературного языка" саме на базі особливостей українських говорів Пряшівщини. Ці спроби минулого століття, як і подібні намагання 20-х років ХХ століття, тодішні демократичні сили Закарпаття відкинули як нереальні. Нездоланими перешкодами в цьому плані виявились не тільки питання граматики, словника, але, зокрема, й термінології. Оскільки авторам такої нової літературної мови йдея не зовсім не про рішення мовних аспектів справи, а про аспекти виключно політичні, то вони наперекір неспроможності зреалізувати загадану справу засобами самої мови, пробивають її утворення політичними методами. Отже, такі спроби будуть "реальними" до тих пір, поки існуватиме на них політичне замовлення – допомагати ліквідувати українське населення в сусідніх з Україною державах.

51. Чому досі не повністю усвідомлюємо собі свою належність до українського народу?

Від середини XIX ст. – із завершенням періоду національного відродження народів Європи – українське населення Закарпаття пройшло кілька спроб розв'язання питання своєї національної належності.

Революційне піднесення 1848 р. допомогло закарпатському населенню утвердитись в давній думці, що воно не мадярське, а східнослов'янське, "руське". Цим усвідомленням пройшли русини Закарпаття досить швидко, легко і повністю (про це, врешті-решт, вони ніколи не забували; революційні події допомогли їм лише утвердитись у своїй свідомості, загорітись новою силою до боротьби за збереження свого національного існування).

Проте дальший етап національного усвідомлення (до котрого з "руських" народів воно належить – до російського, українського, або є якимось окремим "карпаторуським" народом) проходить з надзвичайними ускладненнями ще й сьогодні.

Основною причиною і головною перешкодою на цьому шляху усвідомлення була політика царської Росії, яка не визнавала українського народу і, діставши під свій вплив переважну більшість української інтелігенції Закарпаття та Галичини, привила їй великоруські, великороджавні шовіністичні погляди на єдиний "русский" народ, єдину літературну мову, єдину і неподільну Росію ("москвофільство"). Кожен прояв українського національного життя оцінювався в дусі цієї політики як зрада російського народу, сепаратизм, націоналізм. Як писав В. І. Ленін, з давньої і недавньої історії відомо,

що в Україні "націоналістами" вільно було називати всякого, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури і мови, а то й просто всякого, хто чимось не додив якомусь російському шовіністові, "великорусському держиморде".

Ці погляди, з незначними змінами, поширювались серед закарпатського населення ще в ХХ ст., зокрема російськими емігрантами та їхніми місцевими однодумцями – та й до сьогодні можна почути подібну аргументацію від прихильників колишнього шовіністичного Радянського Союзу.

Аж до 1945 р. українці за Карпатами знали дуже мало про життя й історію свого українського народу. Навіть після 1945 р., коли, як вияв вдачності за визволення від фашизму, значно зросла популяреність Радянського Союзу в усій Чехословаччині та, зокрема, між її українським населенням, Радянський Союз уявлявся переважно як Росія. Протягом довгих десятиріч періоду деформації в Радянському Союзі Україна була знову засуджена на провінційне національне існування, на поступове "зближування", "єднання" з російським народом, а по суті – на завмірання; вона зовсім не могла не тільки допомагати культурно-національному життю українських НМ, бодай у так званих соціалістичних європейських країнах, але й признаватись до них. Все те не могло не позначатись вирішальною мірою на житті українських НМ і використовувалось асиміляторськими силами окремих країн для поступової ліквідації українців.

Це основні причини того, чому частина українського населення Чехословаччини ще й сьогодні остаточно не розібралась у своїй національній принадлежності, хоч за всіма основними ознаками культурно-національного життя це населення є незаперечно українським, та й само воно завжди вважало себе "русинами", "руськими".

52. Чи відоме подібне ставлення до свого народу в інших народів?

Подібний незавершений процес національного усвідомлення, подібне незнання і невизнання своєї національності можна знайти у минулому житті й інших народів.

Навіть російська інтелігенція – численна і ніким національно не гноблена – довго розмовляла між собою французькою мовою. Розмовляти по-російськи для надуманих панків було величезною ганьбою, приниженнем.

Подібно в історії чеського народу (внаслідок тривалого німецького панування) створилася ситуація, коли майже вся чеська інтелігенція розмовляла лише по-німецьки; по-німецьки навчалися діти в школах, писалися книги, гралися театральні вистави.

Аналогічні приклади можна навести, зокрема, з історії словацького народу, гнобленого мадярами. Ще після 1918 р., коли в новій республіці замість мадярських засновувались словацькі школи, частина словацького населення (зокрема на Східній Словаччині) вважало словацьку літературну

мову чеською і протестувало проти неї. На противагу словацьким підручникам, виданим словацькою літературною мовою, у Східній Словаччині було видано підручники шариським діалектом – на знак протесту проти словацької літературної мови. Окремі словацькі вчителі та інші інтелігенти, які привычайлись до мадярської мови, відмовлялись викладати словацькою мовою і радше зіставали роками без праці, ніж мали "принизитись" і викладати у словацьких школах по-словакськи; частина словацьких учителів відмовлялась скласти присягу на вірність Чехословаччині.

Отже, певні непорозуміння серед частини українського населення Чехословаччини щодо своєї національної приналежності, української літературної мови чи української школи можна пояснити аналогією з історичним розвитком інших, навіть більш численних та розвинених народів.

За роки від визволення українському населенню не було пояснено цілого ряду складних питань його життя, навіть в українських школах не було належно, чи хоч наближено, висвітлено історію й культуру його народу та власну історію та культуру, ніхто не виправдався перед ним за величезні кривди, спричинені оптацією, колективізацією, забороною греко-католицької церкви, до сьогодні суттєвим способом не були назавжди ліквідовані бодай найосновніші його економічні та соціальні проблеми, до сьогодні значна частина цього населення змушені виїздити у світ за працею і отримує за неї значно менше, ніж подібні версти населення в інших краях республіки чи в інших країнах. Внаслідок всього сказаного в українців Словаччини є багато причин бути незадоволеними усім своїм післявоєнним життям, вагатися або з недовірою приймати ті чи інші нововведення.

53. Чому дальший культурний розвиток населення вимагає завершення національного усвідомлення?

Процес національного усвідомлення українського населення Чехословаччини на сьогодні не тільки не можна визнати завершеним. Слід сказати про небезпеку остаточної національної смерті цього населення. Навіть та його частина, яка вважає себе українцями, ще не засвоїла необхідний мінімум знань і практики з рідної історії, мови, культури, літератури, мистецтва, який треба знати для того, щоб активно працювати для подальшого розвитку свідомого культурного життя самого українського населення. А кількість таких українців останніми роками небезпечно зменшується.

Крім того, в Словаччині – в теорії і на практиці – не створено навіть основних передумов для успішного розв'язання українського національного питання та не створено необхідної системи для всебічного і тривалого розвитку української меншини в країні. Хоча саме Словаччина, з-поміж усіх держав, в яких живе компактне українське населення, має найкращі передумови для найповнішого розв'язання цього питання (подібна спільність істо-

рія та боротьба словаків та закарпатських українців проти мадяризації, значний досвід спільного життя в тій самій країні, відсутність територіальних та інших претензій з української чи словацької сторони тощо).

Без завершення процесу національного усвідомлення неможливий глибокий, тривалий і всебічний культурний розвиток народу чи НМ.

Щоб узятися за розвиток культури, необхідно знати, яку культуру хочемо творити, яке буде її взаємозв'язок з сусідніми культурами. Українці Словаччини, наприклад, повинні знати про причетність їхньої культури до словацької культури та культури Словаччини, як її складової частини та місце їхньої культури в культурі українського народу, куди ця культура входить за її внутрішніми визначальними рисами. А для всього того необхідно вирішити питання національної приналежності, літературної мови, шкіл, традицій, професійної освіти культурних працівників – організаторів культурного життя та багато інших питань. Потрібно усвідомити собі: чи будемо виховувати українське населення на багатошій традиції української культури або лише на місцевій "піддуклянщині" чи "русинщині" – штучно ізольованій від життєданих джерел усієї української культури.

Отже, вимога скорішого завершення процесу повного національного усвідомлення української меншини Словаччини є необхідною передумовою для серйозної концепції всебічного і постійного культурного розвитку цього населення.

54. Як проявляється національна свідомість українського населення Словаччини?

Для більшості починань і досягнень в рішенні національного питання українців Словаччини характерна нестабільність. З року в рік, від перепису населення до нового перепису значно коливається як чисельність українців Словаччини, так і кількість українських шкіл, класів, учнів та й багато інших показників культурно-національного життя українців Словаччини. Ці показники завжди були залежні від суб'єктивних чинників: від того чи іншого партійного секретаря, міністра, директора, інспектора, функціонера тої чи іншої установи, який проводив ту чи іншу акцію, аналізував її, звітував про неї, від його активності чи такого або іншого розуміння справи. Втручання центральних органів у ті справи було спорадичним і на практиці не завжди реалізувалося. На сьогодні і всього цього нема. А державні органи та представники сучасних політичних партій підтримують, спонукають, а то й самі ініціюють таку діяльність між українським населенням, яка веде до повної ліквідації цього населення, цієї історичної частини українського народу, якій, наперекір всім і всьому, вдалося протягом своєї нелегкої історії зберегти себе як національну одиницю свого народу.

Часткові успіхи, яких було досягнуто за 60 років післявоєнного життя в окремих ділянках матеріального та культурного життя українського населення, які ми аж донедавна вважали "величезними успіхами", поступово вивітрюються й зменшуються, а незавершеність рішення українського на-

ціонального питання з боку держави – у єдності економічних, державно-правових та культурно-національних аспектів – дедалі поглиблюється і стає невідворотною ознакою національної смерті цілої української НМ в одній з сусідніх з Україною держав – і все те на очах "нашої" словацької держави, держави українського народу та українського світу, розсіяного по всьому світі, та численних міжнародних організацій, установ та інституцій, завданням яких є дбати про розвиток культури НМ та інших меншинних угруповань як складової частини культури всього людства.

Як вже зазначалося, з боку самого українського населення незавершеність національного усвідомлення проявляється найбільше в тому, що не все населення признає себе українським, визнає українську літературну мову, користає з багатства своєї загальнонаціональної української культури та історії. Більша частина цього населення поступово і все швидше словакізується, менша частина, відійшовши за працею в Чехію, – чехізується. Значна частина населення зістає традиційними старими "русинами", яких, однак, використовують "політичні русини", оскільки таких русинів, які б відверто твердили про себе, що між ними та українцями (Закарпаття чи Польщі) нема нічого спільного, за винятком кількох "активістів" – нема! В загальному – всі вони збільшують кількість "новоспечених словаків", як називають у народі пословакізованих українців.

Є між українським населенням залишки "твірдих русских" (особливо серед випускників колишніх російських шкіл) та й "руsnakів", які з дому знають, що вони русини, однак, на місцях, де працюють (в словацькому середовищі, в армії, в чужих державах) не мають змоги жити своїм життям, отже, це майбутні словаки, хоча вони свідомо бути ними не прагнуть.

55. Які є завдання в справі дальнього розвитку культурно-національного життя українців Словаччини?

1. Збереження культурно-національного життя української НМ в Словаччині обумовлено перш за все вирішенням економічних проблем Східної Словаччини – краю, в якому проживає майже усе українське населення Словаччини. Вирішенням цього основного питання держава дала б відчути всьому населенню цього регіону, що вона починає дбати про його збереження та розвиток. Це зупинило б масове виселення (перш за все українського) населення з цього краю, збільшило б фактичну кількість українського населення в Словаччині), посилило б надію населення, що варто зістати в цьому краї і почати думати про життя в ньому. Це підсилило б економічну, а слідом за нею також суспільно-політичну та культурно-освітню, а також іншу діяльність населення. На цій основі можна б виховувати в людей пошану до свого минулого життя, до своєї історії та культури, до своїх традицій, народної творчості – створювати повноцінне життя людини. Підвищенням матеріального та культурного рівня життя людей краю можна б створювати фундамент для повно-

цінного життя, складовою частиною якого є також національна свідомість людини. В такій ситуації людина може зацікавитись також своїм минулим життям – своїм і своїх предків – особливостями свого життя та почати гордитися своїм життям як член колективу. Така людина дістане змогу та виявить зацікавлення дізнатися також про свою національну принадлежність.

2. Одночасно з рішенням економічного питання держава повинна приступити до комплексного рішення українського національного питання, його економічних, державно-правових та культурно-національних складових частин. З життям українців Словаччини – успіхами, проблемами, особливостями, досягненнями та правами і обов'язками – необхідно належною формою ознайомити все населення країни. Не може бо існувати демократична держава, в якій державотворчий народ не має елементарних відомостей про "рівноправних" своїх співгромадян НМ на території своєї держави. Інакше бо така держава буде виглядати як господар, який не знає про те, що має у своєму домі.

3. З боку організацій та установ самого українського населення Словаччини – підготовити оптимальні концепції праці культурно-освітніх установ, які обслуговують українців Словаччини, щоб продуманою систематичною працею усіх складових частин цієї НМ розпочати грунтовну працю-бопріортубу за формування сучасного обличчя всебічно розвиненого свідомого культурного громадянина-українця.

4. Одночасно з тим перш за все продумати і зорганізувати систему українського шкільництва (та праці з молоддю), як одного з найосновніших чинників планомірного розвитку всіх проявів культурно-національного українського життя в Словаччині, а також систему науково-дослідної роботи основних діяньок українського життя (історії, культури, церкви, мови, літератури, народної творчості, шкільництва), яка б науково вивчила дотеперішню історію, а також розробляла основні питання сучасного і перспективного українського життя. Треба мати на увазі, що без рідної мови, школи й історії народ не має перспективи.

56. З яких книжок можна найбільше дізнатись про життя українців Закарпаття?

Багато фактів про життя українців Закарпаття знайдемо в різних найновіших енциклопедичних виданнях, антологіях та хрестоматіях. Про культуру Закарпаття говорять книги: "Поети Закарпаття" (Пряшів, 1965 р.), в якій зібрано найкращі вірші закарпатських поетів від XVI ст. до 1945 р.; "Розмова сторіч" (Пряшів, 1965 р.) – зі статтею Івана Мацинського про наше історичне життя; "Олександр Духнович – педагог і освітній діяч" Михайла Ричалки (Пряшів, 1958 р.); "З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини" Юрія Бачі (Пряшів, 1998 р.); "З глибини віків" Миколи Мушинки (Пряшів, 1967 р.). Незамінними джерелами інформації про історичне та сучасне життя русинів-українців Словаччини є зокрема Наукові збірники музею української культури у Свиднику.

Про історію Закарпаття йдеться у книжці Омеляна Ставровського "Словашко-польсько-українське прикордоння до XVIII століття" (Пряшів, 1967 р.);

книги Івана Ваната "Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини 1918–1948" (Пряшів, 1979 та 1985 рр.) та "Волинська акція" того ж автора (Пряшів, 2001 р.), в яких йдеться про один з найважливіших періодів найновішої історії українців Словаччини.

Про боротьбу за рідну мову та школу на Закарпатті розповідає книга Андрія Чуми та Андрія Бондана, видана ЦК КСУТ (1968 р.), Миколи Штеця "Літературна мова українців Закарпаття та Східної Словаччини" (Братислава, 1969 р.).

Першою спробою енциклопедичного видання про русинів-українців Словаччини є "Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини", яку видав СРУС (Пряшів, 1999 р.)

57. Що хочемо сказати читачеві під кінець?

Таких видань, з яким ви ознайомились, нині майже не побачите. окремі питання історії, культури, національного життя народів висвітлюються тепер у спеціальних дослідженнях – грунтовніше і точніше.

З огляду на специфіку життя українського населення Словаччини, ми визнали корисним видати таку книжку як елементарний довідник з найактуальніших питань минулого і сучасного життя українців Словаччини.

Метою першого видання цієї книжки, яке вийшло у Пряшеві 1967 року, було подати насамперед українському читачеві в Чехословаччині найосновнішу інформацію про його історичне та культурне життя, рівно ж про тогочасні успіхи культурно-національного життя цього населення.

Оскільки видання було сприйнято позитивно, як книжку, в якій "коротко і доступно" (В. Бедзір) подано важливу інформацію про життя чехословакьких українців, її було перевидано з незначними змінами 1992 року в приватному видавництві ІНТЕЛ у Києві.

На жаль, до сьогодні не з'явилася книжка, яка б ткаим же чином, проте значно глибше і краще висвітлювала сучасну ситуацію не тільки культурно-національного життя українського населення Словаччини. Тому здійснююмо третє видання цієї книжки, в якій прагнемо "осучаснити" теперішній стан життя українського населення Словаччини. Книга свідчить про надзвичайно складний період життя цього населення, яке може закінчитися його цілковитою асиміляцією, якщо не буде вжито відповідних дієвих заходів для зміни ставлення словацької політики до своїх громадян – українців Словаччини та якщо цією проблемою не зацікавляться відповідні установи України й відповідні міжнародні організації та інституції.

Книжка розрахована не тільки на українця Словаччини, а й на закордонного українського читача – і цьому аспектові підлягає її форма: обсяг, стиль, мова.

Будемо раді, якщо книжка послужить своїй справі – справі ознайомлення з критичним станом життя української національної меншини Словаччини та викличе в її читача бажання допомогтися збереження історичних надбань дотеперішнього життя цієї гілки українського народу.

ЗМІСТ

Ю. Бача. Кілька слів про третє видання 3

1. Що за книжку даємо Вам у руки? 3

З ІСТОРІЇ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

2. Чому треба знати минуле свого народу?	4
3. Як поділяється минуле життя народу?	4
4. Які питання висвітлює історія народу?	5
5. Що відомо про найдавніше життя закарпатських українців?	6
6. Чи входили предки закарпатських русинів-українців до Київської Русі?	8
7. Яка доля спілкала найзахідніші землі Київської Русі?	9
8. В яких державах жив український народ?	10
9. Яке значення мала для Закарпаття церковна культура та релігійна боротьба?	12
10. Чим характерне життя закарпатських українців до початку XVI століття?	14
11. Чим характерне життя закарпатських українців до кінця XVIII століття?	17
12. Які зміни настали в житті українського народу під кінець XVIII ст., і як це впливало на закарпатських русинів-українців?	18
13. Що приніс революційний 1848-й рік закарпатським русинам-українцям?	19
14. Чому на Закарпатті виникло москофільство?	21
15. Що приніс 1867 рік – рік австро-угорського вирівняння – закарпатським українцям?	22
16. Що принесли початок ХХ століття і Перша світова війна закарпатським українцям?	23
17. Як сприйняли закарпатські українці Лютневу та Жовтневу революції 1917 року в Росії?	24
18. Як дійшло до приєднання Закарпаття до Чехословаччини?	26

19. Як дійшло до роз'єднання українців Закарпаття на закарпатських та словацьких українців?	28
20. Яким було життя закарпатських українців у Чехословаччині?	30
21. Чому і як розпалася Чехословацька Республіка?	32
22. Якою була участь українського населення в національно-визвольній боротьбі народів Чехословаччини?	33
23. Що принесла перемога над фашизмом чехословацьким русинам-українцям?	34
24. Як розвивалося культурне життя українського населення Чехословаччини в 60-х роках і, зокрема, у 1968 році?	36
25. Як розвивалося культурно-національне життя українського населення ЧССР у 70–80-х роках?	37
26. Які основні тенденції характеризують сучасне життя русинів-українців Словаччини?	38

З КУЛЬТУРИ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

27. Який характер має культура українців Закарпаття?	41
28. Як розвивалося шкільництво українців Закарпаття?	44
29. Які книжки вживалися на Закарпатті від найдавніших часів? ...	47
30. Які газети й журнали виходили (читали) на Закарпатті?	48
31. Які культурно-освітні товариства працювали на Закарпатті?	49
32. Якими є досягнення художньої самодіяльності в розвитку української культури Чехословаччини?	51
33. Який стосунок культури українців Чехословаччини до всенародної української культури?	53
34. Чому мова вважається основною ознакою національного життя?	54
35. Чи існує спільнний корінь української мови і закарпатських діалектів?	55
36. Чому українське населення Закарпаття та Пряшівщини так довго називало себе русинами, а не українцями?	56
37. Якою мовою говорили наші предки на Закарпатті?	57
38. Хто й чому називав закарпатських русинів-українців "руським народом"?	58
39. Хто і як проводив мадяризацію українського населення Закарпаття?	59

40. Якою мовою писали будителі Закарпаття?	60
41. Яку мовну політику проводила на Закарпатті Чехословаччина?	62
42. Хто й чому відстоював "русинську" орієнтацію?	63
43. Хто відстоював українську мовно-національну орієнтацію на Закарпатті?	63
44. Якою була мовна політика на Пряшівщині від 1945 до 1951 року?	65
45. Яку роль у поширенні національної свідомості відіграли школи на Пряшівщині?	67
46. Коли і як було впроваджено українську культурно-національну орієнтацію на Пряшівщині?	67
47. Якими є результати мовної боротьби серед українців Чехословаччини?	69
48. Що спричинилося до "непопулярності" української мови на Пряшівщині?	70
49. Чи дійсно українці Пряшівщини не розуміють української літературної мови?	72

СУЧАСНИЙ СТАН КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

50. Які основні тенденції розвитку української літературної мови в Чехословаччині?	73
51. Чому досі не повністю усвідомлюємо собі свою належність до українського народу?	74
52. Чи відоме подібне ставлення до свого народу в інших народів?	75
53. Чому дальший культурний розвиток населення вимагає завершення національного усвідомлення?	76
54. Як проявляється національна свідомість українського населення Словаччини?	77
55. Які є завдання в справі дальнього розвитку культурно-національного життя українців Словаччини?	78
56. З яких книжок можна найбільше дізнатись про життя українців Закарпаття?	79
57. Що хочемо сказати читачеві під кінець?	80

Бача Юрій, Ковач Андрій, Штець Микола.

- Б– 72 **Чому, коли і як?** Запитання й відповіді з історії та культури русинів-українців Чехословаччини / Вид. З-те, доповн., переробл. Підготував Юрій Бача. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. – 84 с. ISBN 978-966-8764-80-6

Книжка є третім, переробленим та доповненим, виданням, у якому у формі запитань і відповідей пояснюються найважливіші й найактуальніші питання минулого і сучасного життя русинів-українців у Чехословаччині. Життя це маловідоме, і результати його досліджень нечасто публікуються в популярних виданнях. Книжка, за словами авторів, коротко і доступно розповідає "про наше минуле, про те – хто ми є, коли переселилися за Карпати наші предки, як вони жили, що доброго вони створили за тисячі років свого життя, як вони говорили, в яких вірили богів, яких співали пісень, хто були їх найвидатніші представники".

Перше видання побачило світ 1967 року в Чехословаччині, друге – 1992 р. в Україні з певними доповненнями.

Для науковців і широкого кола читачів.

ББК Ш 6 (4 Сл – 4 Укр) 6 – 65

УДК 821.161.2 – 1 (477.87)

Науково-популярне видання

Юрій БАЧА, Андрій КОВАЧ, Микола ШТЕЦЬ

ЧОМУ, КОЛИ І ЯК?

Запитання й відповіді з історії та культури
русинів-українців Чехословаччини

В авторській редакції

Комп'ютерна верстка Аніко Ач

Коректор Галина Тамаровська

Здано до набору 03.09.2008. Підписано до друку 30.10.2008.

Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура FranklinGoth.

Друк офс. Ум. друк. арк. 4,9. Обл.-вид. арк. 5,7.

Тираж 800. Замовлення № 45.

Оригінал-макет виготовлено в комп'ютерному
центрі ТОВ Видавництво "Мистецька Лінія"
Свідоцтво серія ДК № 519 від 05.07.2001 р.

ТОВ Видавництво "Мистецька Лінія":

88000 м.Ужгород, пл. Жупанатська, 15/4, тел./факс: (380312) 61-60-07

Друк: ПП Бреза

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/321, тел.: 61-60-07

